

डडेल्धुरा जिल्लामा प्रचलित लोकगाथाको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली शिक्षण विभाग
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज
स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तोता

तारा दत्त भट्ट

शै.सं. : २०६४/०६६

परीक्षा रोल नं. : ९६१००२४

त्रि.वि. दर्ता नं. : ९-२-२६८-००५९-९६

नेपाली शिक्षण विभाग

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बााके

२०६८

शोधनिर्देशक
महानन्द जोशी
उपप्राध्यापक, त्रि.वि.

डडेल्धुरा जिल्लामा प्रचलित लोकगाथाको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली शिक्षण विभाग
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज
स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तोता

तारा दत्त भट्ट

शै.सं. : २०६४/०६६

परीक्षा रोल नं. : ९६१००२४

त्रि.वि. दर्ता नं. : ९-२-२६८-००५९-९६

नेपाली शिक्षण विभाग

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बााके

२०६८

सिफारिस-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्जको स्नातकोत्तर तह नेपाली द्वितीय वर्षका छात्र तारा दत्त भट्टले यस नेपाली शिक्षण विभागमा प्रस्तुत “डडेल्धुरा जिल्लामा प्रचलित लोकगाथाको अध्ययन” नामक शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । अत्यन्त मेहनतका साथ तयार गरिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु । अतः यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६८।०५।

.....
शोधनिर्देशक
महानन्द जोशी
उपप्राध्यापक, त्रि.वि.
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बाँके

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली शिक्षण विभाग
नेपालगंज

स्वीकृति-पत्र

स्नातकोत्तर तह नेपाली द्वितीय वर्षका छात्र तारा दत्त भट्टद्वारा यस नेपाली शिक्षण विभागमा प्रस्तुत “डडेल्धुरा जिल्लामा प्रचलित लोकगाथाको अध्ययन” नामक शोधकार्यलाई नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह उपाधिका निमित्त स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्रको मूल्याङ्कन समिति

.....
महानन्द जोशी
शोधनिर्देशक
प्रमुख

.....
बाह्य परीक्षक

.....
गिरिराज पौडेल
विभागीय

मिति : २०६८।०५।

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तहको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु उपप्राध्यापक महानन्द जोशी ज्यूको निर्देशनमा तयार गरेको हा । आफ्नो कार्य व्यस्तताका बीचमा पनि यो शोधपत्र तयारका सन्दर्भमा सदा प्रेम पूर्वक निर्देशन तथा अमूल्य सुभावा प्रदान गर्नु हुने मिष्टभाषी गुरु प्रति म सदा ऋणी रहने छु । प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न स्वीकृति प्रदान गरी शोधपत्र लेख्ने अवसर प्रदान गर्नुहुने नेपाली विभागीय प्रमुख प्रति म कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधकार्य तयार गर्दा आवश्यक सामाग्री उपलब्ध गराइदिने क्षेत्रीय पुस्तकालय, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपालगन्ज बााके प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । साथै प्रस्तुत शोधपत्रको लेखाईका क्रममा समय निकाली सुभावा तथा सल्लाहादिई उत्प्रेरित गर्नुहुने गुरु हरि तिमिल्सिना र डम्बर बहादुर पुनका साथै सम्पूर्ण गुरु वर्ग प्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

यसरी नै आर्थिक र व्यवहारिक समयसाग संघर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थामा पुऱ्याउने पूज्य बुवा जयदेव भट्ट र आमा सरस्वती भट्ट प्रति म आजीवन ऋणी छु । आफूले घरायसी कार्यको सम्पूर्ण बोझ समालेर मलाई अध्ययनको अवसर प्रदान गर्नुहुने श्रीमति पार्वती भट्ट प्रति आभार प्रकट गर्दछु । यसैगरी शोध लेखनको समयमा सामाग्री संकलनगरी सल्लाहा सुभावा दिई सहयोग पुऱ्याउने आत्मीय मित्र वीर बहादुर शाहुलाई धन्यवाद नदिइरहन सकिदन शोध लेखाईको क्रममा सहयोग पुऱ्याउनु हुने साथीहरु खेम बहादुर बोहरा, हेम राज पाण्डे, सुरेश पाल र पुष्प भट्ट प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

कम्प्युटर टाईप तथा सेटिङ्गमा सहयोग गर्नुहुने श्री राज डेस्कटप सेवा नेपालगन्जका संचालक श्री कृष्ण हरी जैशी प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली शिक्षण विभाग स्नातकोत्तर तह कार्यक्रम, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बााके समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : २०६८।०५।

.....
तारा दत्त भट्ट
त्रिभुवन विश्व विद्यालय
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली शिक्षण विभाग
नेपालगंज, बााके
२०६८

विषयसूची

पहिलो परिच्छेद शोध परिचय

	पेज नं.
१-१ शोधशीर्षक	१
१-२ शोधार्थी	१
१-३ शोधकार्यको प्रयोजन	१
१-४ विषय परिचय	१
१-५ समस्या कथन	२
१-६ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१-७ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१-८ शोधकार्यको औचित्य	३
१-९ शोधकार्यको सिमा	३
१-१० शोधविधि	४
१-१० (क) क्षेत्रिय अध्ययन विधि	४
१-१० (ख) पुस्तकालयीय विधि	४
१-११ शोधपत्रको रूपरेखा	४

दोस्रो परिच्छेद

डडेल्धुरा जिल्लाको मानचित्र

२-१ डडेल्धुरा जिल्लाको सामान्य परिचय	५
२-१-१ नामाकरण	५
२-१-२ ऐतिहासिक सन्दर्भ	५
२-१-३ राजनैतिक विभाजन	६
२-१-४ भौगोलिक तथा प्राकृतिक परिचय	६
२-१-५ सामाजिक परिचय	७
२-१-६ शैक्षिक अवस्था	८
२-१-७ धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरु	९
२-१-७-१ सांस्कृतिक सम्पदाहरु	९
२-१-७-२ धार्मिक सम्पदाहरु	९
२-१-७-३ प्राकृतिक सम्पदाहरु	१०
२-१-७-४ अमूर्त सम्पदाहरु	१०
२-१-७-५ उग्रतारा मन्दिर	१०

२-१-७-६ सहस्रलिङ्ग वेताल	११
२-१-८ उद्योग कला	११
२-१-९ लोक साहित्य	१२
२-१-९-१ चैत्र ,धमारी ,चाचरी भैनी दुस्को	१२
२-१-९-२ भारत (हुड्केलि)	१३
२-१-९-३ फाग	१३
२-१-९-४ डेउडा	१३
२-१-९-५ लोकगीत	१३
२-१-९-६ उखान टुक्का	१४
२-१-९-७ गाउाखाने कथा	१४
२-१-९-८ लोक नृत्य	१४
२-१-१० प्रचलिन जीवन संस्कारहरु	१४
२-१-१०-१ जातकर्म	१४
२-१-१०-२ षष्ठी पूजा	१५
२-१-१०-३ नामाकरण	१५
२-१-१०-४ अन्न प्रासन	१५
२-१-१०-५ चूडाकर्म	१५
२-१-१०-६ व्रतवन्ध	१५
२-१-१०-७ विवाह	१६
२-१-१०-८ मृत्यु संस्कार	१६
२-१-११ प्रचलित चाडपर्वहरु	१६
२-१-११-१ वैसाखी(विशु)	१६
२-१-११-२ ओल्के	१७
२-१-११-३ गमरा (गौरा)	१७
२-१-११-४ हरितालिका तीज	१८
२-१-११-५ दशैं	१८
२-१-११-६ तिहार	१९
२-१-११-७ माघेसंक्रन्ति	१९
२-१-११-८ शिवरात्री	२०
निष्कर्ष	२०

तेस्रो परिच्छेद
लोकगाथाको सैद्धान्तिक परिचय

३-१	लोकगाथाको परिचय र परिभाषा	२२
३-२	लोकगाथाको ऐतिहासिक पक्ष	२३
३-३	डडेल्धुराका लोकगाथाको क्षेत्र र प्रयोग	२४
३-४	लोकगाथाको संरचना	२५
३-४-१	कथ्य	२५
३-४-२	भाषा	२५
३-४-३	चरण वा पाद	२५
३-४-४	लय वा भाका	२५
३-४-५	छन्द	२६
३-५	लोकगाथाको प्रयोजन	२६
३-५-१	आनन्दको अनुभव	२६
३-५-२	अनुष्ठानको सम्पादन	२६
३-५-३	समसामयिक लोक जीवनको अभिव्यक्ति	२६
३-५-४	सामूहिक गायनको प्रयोग	२७
३-६	लोकगाथाको महत्व	२७
३-६-१	अन्तर्हृदयका कुरालाई प्रस्फुटित गर्नु	२७
३-६-२	सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक महत्व	२७
३-६-३	सामाजिक महत्व	२८
३-६-४	धार्मिक महत्व	२८
३-७	लोकगाथाको वर्गीकरण	२८
३-७-१	आकारका आधारहरू	२८
३-७-१-१	लघु लोकगाथा	२९
३-७-१-२	वृहत लोकगाथा	२९
३-७-२	प्रस्तुतिको आधारमा	२९
३-७-२-१	वाद्य लोकगाथा	२९
३-७-२-२	नृत्य लोकगाथा	२९
३-७-२-३	कण्ठ्य तथा पाठ्यलोकगाथा	३०
३-७-३	वनावटको आधारमा	३०
३-७-३-१	घटना प्रधान लोकगाथा	३०
३-७-३-२	चरित्र प्रधान लोकगाथा	३०
३-७-४	भावका आधारमा	३०
३-७-४-१	प्रेमगाथा	३०
३-७-४-२	वीरगाथा	३१
३-७-४-३	करुणमूलका गाथा	३१
३-७-४-४	भक्ति गाथा	३१

३-७-४-५	रोमाञ्चक गाथा	३१
३-७-५	विषयवस्तुका आधारमा	३१
३-७-५-१	ऐतिहासिक गाथा	३२
३-७-५-२	सामाजिक विषयका गाथा	३२
३-७-५-३	पौराणिक विषयका गाथा	३२
३-७-५-४	अति प्राकृतिक गाथा	३२
३-८	लोकगाथाका विशेषताहरु	३३
३-८-१	आख्यानात्मकता	३३
३-८-२	रचनाकार र रचनाकालाको अज्ञात स्थिति	३३
३-८-३	प्रमाणिक मूलपाठको अभाव	३३
३-८-४	मौलिक एवम् मौखिक रचना	३३
३-८-५	मङ्गलगानको परम्परा हुने	३३
३-८-६	सरल एवम् स्वभाविक गेयात्मकता	३४
३-८-७	बाध तथा नृत्यको सहकारिता	३४
३-८-८	वीर,भक्ति,एवम् करुण रस पूर्णता	३४
३-८-९	स्थानीयता	३४
३-८-१०	ऐतिहासिकता	३४
	निष्कर्ष	३४

चौथो परिच्छेद

डडेल्धुरा क्षेत्रमा प्रचलित गाथाहरुको वर्गीकरण र विश्लेषण

४-१-	डडेल्धुरा क्षेत्रमा प्रचलित लोकगाथाको परिचय	३६
४-२-	डडेल्धुरा क्षेत्रमा प्रचलित लोकगाथाको वर्गीकरण	३७
४-२-१	विषयवस्तुको आधारमा	३७
४-२-१-१	सामाजिक लोकगाथा	३७
४-२-१-२	देवता प्रधान लोकगाथा	३८
४-२-१-३	ऐतिहासिक लोकगाथा	३९
४-२-१-४	पौराणिक लोकगाथा	४०
४-२-१-५	राक्षस सम्बन्धी लोकगाथा	४०
४-२-२	प्रस्तुति करणका आधारहरु	४१
४-२-२-१	एकल गाथा	४१
४-२-२-२	सामूहिक गाथा	४२
४-२-३	रसका आधारमा	४३
४-२-३-१	श्रृङ्गार रसकागाथा	४४
४-२-३-२	वीररसका गाथा	४४
४-२-३-३	करुण रसका गाथा	४५
४-२-३-४	अदभूत रसका गाथा	४५
४-२-३-५	रौद्ररसका गाथा	४५

४-२-३-६ हास्यरसका गाथा	४६
४-२-३-७ विभत्सरसका गाथा	४६
४-२-३-८ भयानक रसका गाथा	४७
४-२-३-९ शान्तरसका गाथा	४७
४-२-४ लय तथा भाकाको आधारमा	४७
४-२-४-१ ठाडीभाका प्रयोगका गाथा	४८
४-२-४ थेगो प्रयोगका गाथा	४८
४-३ डडेल्धुरा क्षेत्रमा प्रचलित लोकगाथाको विश्लेषण	४९
४-३-१ लोकगाथाको तत्वगत विश्लेषण	४९
४-३-१-१ लोकगाथामा भावात्मकता	५०
४-३-१-२ लोकगाथामा लयात्मकता तथा छन्दको प्रयोग	५२
४-३-१-३ लोकगाथामा भाषाशैली र अलङ्कारको प्रयोग	५३
४-३-२ लोकगाथामा अर्थगत विश्लेषण	५४
४-३-२-१ लोकगाथामा अभिधार्थ	५४
४-३-२-२ लोकगाथामा लक्ष्यार्थ	५४
४-३-२-३ लोकगाथामा व्यङ्ग्यार्थ	५४
४-३-३ लोकगाथाको विषयगत विश्लेषण	५५
४-३-३-१ लोकगाथामा भलाकुसारी	५५
४-३-३-२ लोकगाथामा गालीगलौच	५६
४-३-३-३ लोकगाथामा आसिर्वाद	५७
४-३-३-४ लोकगाथामा दुःख	५७
४-३-३-५ लोकगाथामा वादविवाद	५८
४-३-३-६ लोकगाथामा अर्तिउपदेश	५८
४-३-३-७ लोकगाथामा देवताको महत्व	५९
४-३-३-८ लोकगाथामा स्थान परिचय	५९

पाचौ परिच्छेद

उपसंहार

५-१	सारांश	६१
५-२	निष्कर्ष	६२
	सन्दर्भ ग्रन्थ सूची	
	लोकगाथाको सङ्कलन	

सङ्क्षेपीकरण शब्द सूची

वि.सं.	विक्रम सम्बत्
गा.वि.स	गाउँ विकास समिति
न.पा.	नगर पालिका
जि.वि.स.	जिल्ला विकास समिति
जि.शि.का.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय
डा.	डाक्टर
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
सु.प.सा.से.अ.स.	सुदूर पश्चिम साहित्य सेवा अध्ययन समिति
त्रि.वि.वि. पा.वि.के.	त्रिभुवन विश्व विद्यालय पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
आ.ने.सा.	आधुनिक नेपाली साहित्य

पहिलो परिच्छेद शोध परिचय

१-१ शोध शीर्षक

डडेल्धुरा जिल्लामा प्रचलित लोकगाथाको वर्गीकरण, विश्लेषण र सङ्कलन रहेको छ ।

१-२ शोधार्थी

तारा दत्त भट्ट

१-३ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली शिक्षण विभाग, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपालगञ्ज स्नातकोत्तर तहको आंशिक परिपूर्तिका लागि दसौंपत्रको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत गरिएको छ ।

१-४ विषय परिचय

नेपाली लोक साहित्य अन्तर्गत पर्ने दसौं लोकगाथा परम्परादेखि चल्दै एक पिढीवाट अर्को पिढीमा हस्तान्तरित हुदै आएको लोकगीत र लोकनाटक अन्तर्गतको एउटा महत्वपूर्ण शाखाको रूपमा रहेको छ । यो सुदूरपश्चिम नेपालको महत्वपूर्ण लोक साहित्यिक विधा हो । व्युत्पत्तिको आधारमा “गाथित शब्दमा “इन” प्रत्येय लागेर बनेको गाथा शब्दको वास्तविक” अर्थ गीतिकथा हो । अंग्रेजीमा लोक गाथालाई व्यालेट शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ । जसको अर्थ नृत्यका साथसाथै गाइनु हुन्छ । यसरी शब्दको अर्थ को आधारमा लोक कथालाई लोक गाथा भनिन्छ । विषय वस्तुको आधारमा, देवी देवता वीर पुरुषका वीरतापूर्ण कार्यको आधारमा सामाजिक घटनाको आधारमा लोक कथा प्रचलनमा आएका छन् । लोक गाथा मध्य पश्चिम र सुदूरपश्चिमाञ्चलका साथै सिङ्गो नेपाल भरिका लोक जीवनमा भिजेको लोक साहित्य हो । लोक गाथा एकल वा सामूहिकरूपमा वाद्यवादनका साथ विशेष गरी पर्व वा समय अनुसार गाएर मनोरञ्जनका साथै देवी देवता प्रतिको श्रद्धाभाव प्रकट गर्न गीति कथा हो । लोकगाथाको विविध स्वरूप वा विषयवस्तुमा प्रचलित हुदै आएको छ । लोक गाथा धमारी, कर्खा, चााचरी, चैत, वालुन र भारत आदि नामले चर्चित छन् । यिनको गयन तरिका पनि भिन्न भिन्न रहेको हुन्छ । गाथाको गायनवाट लोक संस्कृति, परम्परा, इतिहास र सामाजिकताको ज्ञानका साथै मनोरञ्जन प्रदान गर्ने लोकगाथाको क्षेत्र पूर्वमेचिदेखि पश्चिम महाकालीसम्म भए पनि प्रस्तुत शोध पत्रमा विशेष गरी डडेल्धुरा जिल्लालाई आधारमानी अध्ययन गरिएको छ ।

१-५ समस्या कथन

लोक कविताको एउटा महत्वपूर्ण विधाको रूपमा रहेको लोकगाथा हो । यसले भाषा, ज्ञान, तथा लोक साहित्यको भण्डारलाई समृद्धशाली बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । तर यस्ता गाथाहरु लेपोन्मुख हुदै गएका छन् र हाम्रो लोक संस्कृति लोप हुदै जादा पनि आजसम्मखोजी र अध्ययन हुन सकेको छैन । त्यसैले यो शोध पत्रमा निम्न समस्याको केन्द्रमा रहेर शोधकार्य गरिएको छ ।

- (क) डडेल्धुरा जिल्लामा के कस्ता लोकगाथा प्रचलित छन् ?
- (ख) डडेल्धुरा जिल्लामा प्रचलित लोकगाथालाई के कसरी सङ्कलन गर्न सकिन्छ ?
- (ग) सङ्कलित लोकगाथाहरुलाई के कस्ता आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ ?

१-६ शोध प्रस्ताका उद्देश्यहरु

यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य नेपाली लोकगाथा र अधिकांश महत्वपूर्ण स्थान ओगट्ने डडेल्धुरामा प्रचलित लोकगाथामाकेन्द्रित हुनेछ ।

- १) डडेल्धुरामा प्रचलित लोकगाथाको सङ्कलन गर्ने ।
- २) प्रचलित लोकगाथाको वर्गीकरण गरेर देखाउने ।
- ३) विभिन्न आधारमा लोकगाथाको विश्लेषण गर्ने ।

१-७ पूर्वकार्यको समीक्षा

डडेल्धुरामा प्रचलित लोकगाथाको अध्ययन र सङ्कलन हालसम्म कसैबाट पनि भएको पाइदैन । केही पत्रपत्रिका पुस्तक र कृतिमा लोकगाथाको सामान्य जानकारी भए पनि उद्देश्यमूलक रूपमा डडेल्धुरा जिल्लाका लोकगाथालाई मात्र लिएर अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइदैन । डडेल्धुराका लोकगाथाको अध्ययनको क्रममा ती सामग्रीको प्रयोग पनि सहयोगी सिद्ध भएको छ । ती सामग्रीको क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

(क) कृष्ण प्रसाद ओझा -धर्मराज थापा र नेपाली लोक साहित्यमा उनको योगदान (२०४३) मा गेयात्मक रूपमा लोक गाथालाई चिनाएको छ । सो लेखनमा लोकगाथाको वृहद् चर्चा पाइदैन ।

(ख) आत्माराम भट्ट- वैतडीका लोकगाथाको अध्ययन अप्रकाशित शोधपत्र (२०५२) मा सम्पूर्ण गाथाको विस्तृत विवेचना नभए पनि उक्त शोधमा यस कार्यको लागि सहयोगी सामग्री भएको छ ।

(ग) नवराज अवस्थी: वैतडेली शिगास चैतको अध्ययन अप्रकाशित शोधपत्र (२०५५)मा चैतको मात्र परिचय विश्लेषण गरिएको छ, उक्त शोधमा यो कार्यको सहयोगी भएको छ ।

घ) बन्नी प्रसाद शर्मा :डोटेली भारतको परिचय, सङ्कलन, अध्ययन, वर्गीकरण र विश्लेषण अप्रकाशित शोधपत्र (२०४१)मा सुदूरपश्चिमका लोकगाथाको विस्तृत विश्लेषण खोज र अध्ययन गरिएको छ । उक्त शोध यो कार्यको सहयोगी भएको छ ।

ङ) जयराज पन्त : डोटेली गमरा पर्वका गीतहरुको वर्गीकरण विश्लेष र मूल्याङ्कन (२०३६) मा लोकगाथाको भाका, विषयवस्तुकोबारेमा विश्लेषण गरिएको छ । उक्त कृति यो शोकार्यको लागि सहयोगी भएको छ ।

च) देवकान्त पन्त : डोटेली लोक साहित्य (२०३२) मार्फत डोटेली साहित्यको परिचय सङ्क्षेपमा दिन सफल भएका छन् । उक्त कृति यो कार्यको लागि सहयोगी भएको छ ।

छ) वाशुदेव भट्ट (भाईसाहाव) : डोटेली लोक साहित्य र संस्कृति (२०६१) मा सुदूरपश्चिमका लोक साहित्यको विभिन्न विधाको परिचयवाट पनि यस कार्यमा सहयोग भएको छ ।

१-८ शोध कार्यको औचित्य

नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनमा जिल्ला वा क्षेत्रगत साहित्यिक अनुशीलन अपेक्षित हुन्छ । वास्तमा जिल्ला वा क्षेत्रीय स्तरको विधागत लोक साहित्यिक अध्ययन राम्रोसंग हुन नसकेसम्म सम्पूर्ण लोक साहित्यको अध्ययन पूर्ण हुन सक्दैन । यस्तो स्थितिमा डडेल्धुरा जिल्लाको लोकसाहित्यिक संलग्नता आदिमा प्रयासहरु र अहिले सम्ममा लोकगाथाको विधातर्फ यसका विभिन्न पक्षहरु को चाडपर्व वीरचरित्रको वणुन र सामाजिक सुख दुःख को साथीको रुपमा यसको महत्वमाथि अध्ययन चाहने व्यक्तिका लागि सहयोगी सामग्रीको रुपमा स्थापित हुनका साथै डोटेली लोक संस्कृतिको बारेमा समेत प्रकास पार्न य शोधकार्यको औचित्य रहेको छ ।

१-९ शोध कार्यको सीमा

यस शोधकार्यको सीमा निम्नानुसा रहेको छ ।

- क) यस शोध पत्रले महाकाली अञ्चलको डडेल्धुरा जिल्लाका लोकगाथाको सीमाक्षेत्र तोकेको छ ।
- ख) डडेल्धुरा जिल्लामा प्रचलित लोकगाथाको सङ्कलन गर्दा यहा प्रचलित डोटेली तथा अन्य प्रचलित स्थानीय भाषका लोकगाथालाई यस भित्र सङ्कलन गरिएको छ ।
- ग) संकलित लोकगाथाहरु स्थानीय भाषामा नै रहेका छन् । वर्गीकरण र विश्लेषण पनि यहाको जनजीवनलाई मुख्य आधार मानी महोका देवी देवता, ऐतिहासिक पौराणिक र सांस्कृतिक आधारमा गीत र नृत्य दुवै भएकाले यस कार्यमा उक्त दुवै आधारमा नेपाली भाषामा गरिएका छन् ।

घ) लोकगाथा गीत र नृत्य दुवै भएकाले यस कार्यमा उक्त दुवै आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

१-१० शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा निम्न विधिको अवलम्बन गरिएको छ ।

क) क्षेत्रीय अध्ययन पद्धति

यस अध्ययन विधि अनुसार डडेल्धुरा जिल्लाका प्रमुख क्षेत्रमा पुगेर बूढापाका वृद्धिजीवी र लोकगाथाका गायकसंग अन्तर्क्रिया गरेर लिखित रूपमा गीत सङ्कलन गरिएको छ,

ख) पुस्तकालय विधि

सङ्कलित लोकसाहित्य तथा लोकगाथा सम्बन्धी पुस्तकहरूमा आवश्यक सामग्रीको अध्ययन गरेर सङ्कलित लोक गाथाहरूको ऐतिहासिक वर्णनात्मक एवं विश्लेषणत्मक विधिको उपयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

१-११ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ ।

१ पहिलो परिच्छेद	शोध परिचय
२ दोस्रो परिच्छेद	डडेल्धुरा जिल्लाको सामान्य परिचय
३ तेस्रो परिच्छेद	लोकगाथाको शैद्धान्तिक परिचय
४ चौथो	डडेल्धुरा जिल्लामा प्रचलित लोकगाथाको सङ्कलन र वर्गीकरण
५ पांचौं परिच्छेद	सन्दर्भग्रन्थ सूची परिशिष्टाङ्क उपसंहार

दोस्रो परिच्छेद

२-१ डडेल्धुरा जिल्लाको परिचय

नेपाल एसिया महादेश अर्न्तगत दक्षिण एसियामा पर्ने देश हो । विश्वमानचित्रमा हेर्दा सानो मुलुकको भएता पनि प्राकृतिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र पूरातात्विक दृष्टिकोणले अत्यन्त विशाल मुलुकको रूपमा प्रसिद्ध छ । क्षेत्रफलको आधारमा पनि वंगलादेश, भुटान माल्दिभ्सजस्ता मुलुकका तुलनामा नेपाल ठूलो छ । प्रशासनिक सुविधाका लागि नेपाललाई पाच विकास क्षेत्र १४ अञ्चल पछत्तर जिल्लामा विभाजन गरिएको छ । सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको महाकालीका चारवटा जिल्ला मध्येको डडेल्धुरा पनि एक हो ।

२-१-१ नामाकरण

डडेल्धुरा नाम कसरी रहन गयो भन्ने बारेमा शाके १५७१ वि.स (१७०६) मा डोटीका महाराजा पहाडी शाहीको नाम पत्रमा पनि अङ्कित भएकोले यो नाउ हालमात्र प्रयोग भएको होइन भन्ने तथ्य उजागर हुन्छ । पुरानो नेपाली भाषमा ढाडलाई डाडालु र अग्लो स्थानलाई धुरा भनिन्छ^१ । यस जिल्लाको सदरमुकाम पनि डाडालु जस्तै ठाउामा रहेकाले जिल्लाको नाम डडेल्धुरा रहन गएको हो भन्ने भनाइ प्रचलित छ^२ ।

२-१-२ ऐतिहासिक सन्दर्भ

यस जिल्लाको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई खोतल्दा डडेल्धुरा भन्नाले अभिलेखका आधारमा तत्कालीन डोटी राज्यको समयावधि (शाके १२३७-१७४२) (वि.स.१३७०-१८७८) देखिन्छ । करिब ५०५ वर्षको यस अवधिमा ३१ वटा राजाहरुले (शाके १७१२सम्म स्वतन्त्र र तत्पश्चात् गोरखा अधिनस्थ) डोटीमा शासन सञ्चालन गरेका अभिलेखहरु पाइन्छन् । एकीकरणहरुका अभियन्ता महाराजा नाग मल्ल (शाके १३०६-१३१७) ले यस राज्यलाई पूर्वमा गण्डकी,पश्चिममा गङ्गा, उत्तरमा मान सरोवर, दक्षिणमा तिर हुतसम्म सीमा पुर्याएका कारण महाराजा नाग मल्लको नाउ यस क्षेत्रमा गौरवका साथ लिइन्छ । तत्कालीन डोटी राज्यको राजधानी अजैमेरुकोट नीजक रहेका हाटका नाउला (जलाशय) सभामण्डलप, देवालयलगायत वास्तुकलाका अवशेषहरु डोटीका राजा निरै पाल,नाग मल्ल र त्यसपछिका शासकहरुले राज्यसीमा भित्र विभिन्न प्रकारका कला कौशलका वस्तु निर्माण गराएका पाइन्छन्^३ ।

हिमवत् खण्डमा नेपालको वर्णन पाइन्छ । यसमा केदार खण्ड र पाशुपत् खण्डले नेपाललाई समेटेको छ । यस भित्र पनि अनेकौ खण्डछन् । यसै प्राचीन भौगोलिक सीमाभित्र पूर्वमा कागगिरी (कर्णाली) मध्यदेखि, पश्चिममा कुमाउ (भारत) नन्द पर्वत सम्मको

१- वासुदेव पाण्डे - सम्पदा नेपाल, राष्ट्रिय सम्पदा संरक्षण अभियान, (२०६६) पृ. ९

२. ऐजन ।

३. ऐजन । पृ. ११

भूभागलाई मानस खण्डभित्र पर्दछ। यस जिल्लामा पर्ने नदी, पर्वत र धार्मिक स्थलको वर्णन मानसखण्डमा पाइने हुदा पौराणिक कालमा पनि ऋषिमुनिहरूले तपोभूमिको रूपमा यो भूमि उपयोग गरेको पाइन्छ। मानस खण्डमा गणपत् पर्वत (घण्टेश्वरको धुरा) भागेश्वर, रुद्रावती (रूपाली गाड) साकल्या नदी (सकायल गाड) रेणुका (रंगुन खोला) छन्। यस क्षेत्रमा पाण्डवसंग जोडिएका थुप्रै किम्बदन्तीहरू रहेका छन्। डडेल्धुराको अजैमेरुले मध्यकालमा राजधानी बन्ने अवसर पायो। त्यस अवधिमा विशाल डोटी राज्यको निर्माण भयो। यसै समयमा वीर यौद्धा (पैकेला) हरु जन्मे। जसको वीरगाथा अध्यापि भारत भडाक हुडकेलीका रूपमा यस क्षेत्रमा गाइदै आएको छ। विगत सय वर्षभित्र पनि यस धर्तीले थुप्रै प्रशिद्ध सन्ततिहरूलाई जन्म र करम दिई सकेको छ। प्रधानमन्त्री, प्रधानन्यायाधिस जन्माउने एशियाले प्रथम महिला मन्त्रीहरूको पीत्री भुमी र करम भूमिको गौरभ पनि डडेल्धुराले पाएको छ। राणा कालमा जिउदा सहिद देखि हालसम्म लोकतन्त्र प्राप्तितिर डडेल्धुराका थुप्रै सन्ततिहरूले जीवन उदसर्ग गरिसकेका छन्। राजनैतिक क्षेत्रमा मात्र नभइ सामाजसेवी, इन्जिनियर, प्राध्यापक चिकित्सक मूर्तिका, साहित्यिकोर, कलाकार, गायक, पत्रकार र खेलाडीको क्षेत्रमा पनि डडेल्धुराले उल्लेख्य सन्तति जन्माएको छ।

२-१-३ राजनैतिक विभाजन

प्रशासनिक सजिलोका लागि कुनै पनि खेललाई विभिन्न स-साना एकाइमा बाडिएको हुन्छ। यस्तै डडेल्धुरा जिल्लालाई पनि विभिन्न आधारमा बाडिएको छ। वि.स. २०१८ साल पछिको नेपाल अधिराज्यको प्रशासनिक विभाजनसंग विभाजित भइ बनेको डडेल्धुरा जिल्ला डोटी क्षेत्रमा राखिएको थियो। अचेलको सिमा विभाजनको नवीन रूप निर्माण हुदा बहुसंख्यक मानिसहरूले हालको डडेल्धुरा भनेर बुझ्दछन्। सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने एक पहाडी जिल्ला डडेल्धुरा हो। वि.स. २०१९ सालमा आएर डडेल्धुरा जिल्लाले आफ्नो हालको स्वरूप पाएपछि, यसको सिमाना पूर्वमा डोटी, दक्षिणमा कञ्चनपुर पश्चिममा वैतडीको महाकाली नदी र उत्तरमा पनि वैतडी जिल्ला रहेको छ। यस जिल्लाको आन्तरिक विभाजनलाई हेर्दा एक मात्र संसदीय क्षेत्र रहेको यस जिल्लामा एक नगरपालिका र विस गा.वि.स. रहेका छन्। यस जिल्लाको प्रशासनिक काम डडेल्धुराको खलङ्गाट सम्पादन गर्ने गरिन्छ। अन्य विकास निर्माणसंग सम्बन्धित कार्यालयहरू किर्तिपुर र अन्य क्षेत्रमा सुविधा वमोजिम छरिएर रहेका छन्।

२-१-४ भौगोलिक तथा प्राकृतिक परिचय

नेपाल दुई ठूला राष्ट्रहरू भारत र चीनका विचमा रहेको सानो मुलुक हो। यसको आफ्नै प्रकारको भौगोलिक वनावट छ। पुर्व पश्चिम लाम्चो आकारको छ, भने उत्तर दक्षिणमा सागुरो परेको छ। यसको दक्षिणमा सम्म परेको तराई क्षेत्र छ, भने विच भागमा उच्चा उच्चा पहाडी श्रृङ्खला र उत्तरतिर विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा लगायतका

हिम श्रडखलाले यो देशलाई सुसज्जित पारेको छ । यही भौगोलिक वनोटमा विविधताका कारण प्रसाशनिक सुविधाका लागि पाच विकास क्षेत्र, १४ अञ्चल, ७५ जिल्लामा विभाजन गरिएको छ । पाच विकास क्षेत्रमध्ये सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको महाकाली अञ्चलमा पर्ने पहाडी जिल्ला हो डडेल्धुरा । यो जिल्ला उत्तरवाट दक्षिणतिर फैलिएको पञ्जा आकारको छ । भौगोलिक मापन अनुसार विश्वमानचित्रमा हेर्दा $८०^{\circ}४६$ पूर्वी देशान्तर र $२८^{\circ}३९$ देखि $३९^{\circ}२५$ उत्तरी अक्षांशसम्म फैलिएको छ । डडेल्धुराको क्षेत्रफल १,५३८ वर्ग किलोमिटर रहेको छ । समुद्री सतहवाट २,००० फिटदेखि १०,००० फिटसम्म उचाइमा रहेको छ^५ । जलश्रोतको दृष्टिले पनि डडेल्धुरा जिल्ला निकै समृद्ध रहेको छ । यहाका मुख्य नदी वा गाडहरु रंगुन, कल्यान खोला, पुन्तुरा, शीर्षघटा, घोरणीगाड, दोगाड, सिरोलीगाड, द्यौरडा खोला, सिराडी गाड गौजिनागाड, ललाई गाड हुरा गाड र पिल्कोट पश्चिम सुरनया बाहेक सबै यिनै गिरी खोचवाट निस्केका छन् । यी मध्ये सकायल र कोरायल खोला सेती नदी र अन्य सबै गाडहरु महाकालीनदीमा मिल्दछन्^६ । यस जिल्लाको तापक्रम शितोष्ण र सम शितोष्ण रहेको छ । प्राकृतिक हिसावले यस जिल्लालाई मुख्यतया लेकाली, पहाडी वेसी र चुरे प्रदेशमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

यस जिल्लाको लेकाली तथा पहाडी प्रदेश अन्तर्गत उत्तरी सीमानामा गणेश पर्वत, मध्यभागमा महाभारत पर्वत माला, दक्षिणतिर चुरे पर्वत श्रेणीहरु पर्दछन् । यी भागहरुमा घनाजङ्गल विभिन्न किसिमका चराचुरङ्गी वन्यजन्तुरहेकाले सबैभन्दा रमणिय भाग महाभारत पर्वत हो । होचो ठाउा जोगबूढा उपत्यका हो । उच्च पहाडी भेगमा हिउादमा धेरै चिसो हुने भएकाले अन्नवाली त्यति राम्रो उत्पादन नभए पनि भित्री मधेश भने अन्नको भण्डार भने पनि हुन्छ । डडेल्धुरा जिल्ला विकासको दृष्टिकोणवाट हेर्दा अन्य पहाडी जिल्लाभन्दा विकसित छ । भौगोलिक तथा प्राकृतिक दृष्टिकोकोणले यो जिल्ला धनी छ । आलीताल, उग्रतारा मन्दिर, भागेश्वर मन्दिर, अजैमेरुकोट, जगन्नाथ मन्दिर र परशुरामक्षेत्रजस्ता प्रमुख स्थलहरुले यस जिल्लालाई रमणीयता प्रदान गरेको छन । नत धेरै गर्मी न त धेरै चिसो ठिक्क जनजीवनमा सुहाउादो हावापानी रहनुले यस जिल्लाको वातावरण मानव वस्तीका लागि अति उपयोगी भएको छ ।

२-१-५ सामाजिक परिचय

कुनै पनि समाजमा विभिन्न जातजतिका मानिसहरु रहेका हुन्छन् र उनका आफ्नै किसिमका फरक फरक जाति र संस्कार भएपनि मानव एउटा सामाजिक प्राणी भएकाले एक आपसमा आवद्ध भइरहेका हुन्छन् यस जिल्लाको सामाजिक तथा सांस्कारिक धरोहरु आफ्नै किसिमको छ । परापूर्वकाल देखि नै यहाका मानिसहरुले संस्कृतिलाई असाध्यै मायागरी मान्ने गरेको पाइन्छ । विभिन्न चाडपर्व, मेला, उत्सव, धार्मिक क्रियाकलाप र

मानव संस्कार सम्पन्न गर्ने क्रममा यहाका मानिसहरु समाजमा भेला हुन्छन् । तर पहाडी भू-भाग र भौगोलिक विकटताको कारण यहाको समाजको वसाई छरिएर रहेको छ । राष्ट्रिय

जनगणना २०५८ को तथ्याङ्क अनुसार यस जिल्लाको कूल जनसंख्या १२८०७० मध्ये महिलाको संख्या ६०५७९ र पुरुषको संख्या ६७४९१ रहेको छ । जसमा ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसंख्या ८० प्रतिशत र शहरी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसंख्या २० प्रतिशत रहेको छ^१ । त्यस्तै यस जिल्लामा वसोवास गर्ने जातजातिका आधारमा भन्नुपर्दा ब्राह्मणहरुको बाहुल्यता देखिन्छ । जातीय प्रतिशतका आधारमा ब्राह्मण ४०% दलित २०% र बाकी अन्य जातजातिको वसोवास भएको पाइन्छ । यहा वसोवास गर्ने बहुसंख्यक जनताहरुले डोटेली भाषा बोल्दछन भने जिल्ला सदरमुकाममा वसोवास गर्ने व्यक्तिहरुले नेपाली भाषा बोल्दछन् । धर्मका आधारमा हेर्दा यहा हिन्दूवाहेक अन्य धर्म मानने व्यक्तिहरु पनि वसोवास गर्दछन् । यहाका मानिसहरु धर्मप्रति ठूलो आस्था राख्दछन् । वर्षभरि विभिन्न प्रकारका व्रतवस्ने, मन्दिरमा पूजाआजा गर्ने दान दानदक्षिणा आदि धार्मिक संस्कारहरु परम्परादेखि नै चल्दै आएका छन् ।

२-१-६ शैक्षिक अवस्था

कुनै पनि ठाउको विकास के कति मात्रामा भएको छ भन्ने थाहा पाउन त्यहाको शैक्षिक अवस्थावारे जानकारी लिनु आवश्यक हुन्छ । शिक्षाको विकास राम्रोसंग नभएसम्म जिल्लाका अन्य विकास कार्यहरु भएको पाइदैन । नेपालको दुर्गम क्षेत्रमा रहेको डडेल्धुरा जिल्लाको अवस्था अन्य तराईका जिल्ला र राजधानी नजिकका जिल्लाको दाजोमा धेरै पछाडी छ । नेपालमा औपचारिक शिक्षाको सुरुवात वि.स.१९१० देखि भएता पनि देवसम्शेरका पालामा भाषा पाठशालाको स्थापना हुनुलाई शिक्षाको प्रारम्भिक चरणको विकास भएको मानिन्छ । यस पछि प्रजातन्त्रको उदय पश्चात ठाउ ठाउमा खोलिएका विद्यालयले शैक्षिक अवस्थामा सुधार ल्यायो । वि.स.२०१८ सालमा यस जिल्लाको सदरमुकाममा खोलिएको महेन्द्र मा.वि.ले हाइस्कूल सम्मको शिक्षा प्रदान गर्‍यो । वि.स.२०५८ को जनगणना अनुसार पुरुष साक्षरता प्रतिशत ६९.७४ र महिला साक्षरता प्रतिशत ३४.४२ प्रतिशत रहेको छ । वि.स.२०५८ को तथ्याङ्क अनुसार यस जिल्लामा वालविकास केन्द्र १२० वटा, प्राथमिक विद्यालय १४१ वटामा २५८ दरबन्दीमा शिक्षकहरु कार्यरत छन् । नि.मा.वि. तहका ६० वटा विद्यालयमा २०६ जना शिक्षकहरु कार्यरत छन् । माध्यमिकतर्फ डडेल्धुरा जिल्लामा कक्षा १ देखि १० सम्म पढाइ हुने विद्यालयहरु ४० वटा र १०+२ कक्षा संचालन भएका १९ गरी जम्मा ५९ विद्यालयमा १९ वटा विद्यालयहरु पूर्णरूपमा निजी क्षेत्रमा संचालित छन् । ४० वटा विद्यालयहरुमा नेपाल सरकारबाट स्वीकृत दरबन्दी ९२ मात्र छन् भने ७१ दरबन्दी एस.एस.आर मार्फत प्रदान गरिएका छन् । यस जिल्लामा कूल ४८८११ विद्यार्थीहरु अध्ययनरत छन्^२ । डडेल्धुरामा परम्परागत संस्कारहरु

अभै पनि केही अवशेषको रूपमा रहेकाले छोरीहरूलाई पढाउनु पर्दछ, भन्ने चेतनाको विकास नभएकोले पुरुषको भन्दा महिलाको साक्षरता प्रतिशत कम नै रहेको देखिन्छ । दलितहरूमा पनि शिक्षाको महत्वबारे ज्ञान नभएकाले विद्यालयमा पढ्न गए पनि छात्रवृत्तिको लागि मात्र जाने तर पढाइप्रति चासो नभएका कारण यिनीहरूको साक्षरता प्रतिशत पनि ज्यादै न्यून रहेको छ । प्रत्येक ठाउँमा विद्यालयको स्थापना भए पनि पढाइको उपयुक्त वातावरणको अभावका कारण गुणस्तरीय शिक्षाको कमी देखिएकाले नेपाल सरकारले आवश्यकता अनुसार सुपरिवेक्षण र अनुगमन गर्ने देखिन्छ ।

२-१-७ धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरू

मन्दिरै मन्दिरको सहर भनेर काठमाण्डौलाई भनेभै यस डडेल्धुरा जिल्लालाई पनि ऐतिहासिक, पौराणिक र सांस्कृतिक धरोहरको रूपमा रहेको जिल्ला भन्न सकिन्छ । देवीहरूमा अग्रपत्तिकी देवी मानिने उग्रतारा, भागेश्वर, जगन्नाथ, सहस्रलिङ्ग वेताल डागेश्वरी, असीग्रामजस्ता प्रमुख धार्मिक तथा ऐतिहासिक क्षेत्रहरू लगायत प्रमुख स्थलहरूको विवरण यस प्रकार रहेको छ ।^१

२-१-७-१ सांस्कृतिक सम्पदाहरू

नाम :	किसिम	गा.वि.स./न.पा.
अजैमिरकोट	दरवार	अजयमेरु
देवल	देवलहरू	देवलदिव्यपुर
रवुजाकोट	भग्नावशेष	रुपाल
अमरगढी किल्ला	किल्ला	अमरगढी
सभामण्डप	मण्डप	चिपुर
धर्मशाला	धर्मशाला	वगरकोट

२-१-७-२ धार्मिक सम्पदाहरू

नाम	किसिम	गा.वि.स./न.पा.
उग्रतारा	मन्दिर	अमरगढी
नवदुर्गा	मन्दिर	वेलापुर
भगवती	मन्दिर	वगरकोट र अन्य
माईस्थान	मन्दिर	भद्रपुर
भागेश्वर	मन्दिर	रुपाल
सहस्रलिङ्ग वेताल	मन्दिर	अजैमेरु, अमरगढी
जामदग्न्य तीर्थ	मन्दिर	शीर्ष
सिद्धनाथ	स्थान	जोगबूढा
कैलपाल	मन्दिर	कैलपालमाण्डौ र अन्य
निलपाल	मन्दिर	कोटेली

शिवालय	मन्दिर	अमरगढी
डाकेश्वरी	मन्दिर	देवलदिव्यपुर

२-१-७-३ प्राकृतिक सम्पदा

९. ऐजन् । पृ. ८

नाम	किसिम	गा.वि.स./न.पा.
आलीताल	ताल	आलीताल
नायल ताल	ताल	आलीताल
वण्डले ताल	ताल	गाड्खेत
सायल	भरना	रूपाल

२-१-७-४ अर्मूत सम्पदा

नाम	किसिम	नाम	किसिम
चैत	अभिनय र गायन	भैनी	गायन र नृत्य
धमारी	”	ढुस्को	गायन र नृत्य
भारत	”	हुङ्केली	गायन र नृत्य
कर्खा	”	जात	देवदर्शन

यी मध्ये प्रमुख स्थलहरुमा उग्रतारा मन्दिर सहस्त्रलिङ्ग वेताल पर्दछन् जसको छोटकरीमा परिचय दिनु निम्नानुसार छ ।

२-१-७-५ उग्रतारा मन्दिर

देवीहरुका शक्ति पीठमा गणना हुने श्रद्धालुले चाहेको वर प्रदान गर्ने देवीको प्रसिद्ध मन्दिर डडेल्धुरा जिल्लाको सदरमुकामभन्दा उत्तरपट्टि दुई किलोमिटरको दुरीमा अवस्थित छ । अजैमिरस्थित गोरेली भगवतीमा नरबली भए पश्चात उग्रताराको प्रादुर्भाव भएको किम्वदन्ती छ । अर्को किम्वदन्ती अनुसार उग्रताराको उत्पत्ति जाड शासन कालमा कुएलीका वुद्धापाका गोठालाले गाई चराउदा गाईले स्वतस्फूर्त दुग्ध अर्पण गरेको र त्यसै ठाउँमा गोठालाले वाघ देख्यो र उक्त वाघले पनि शिलापिण्डको रूप लिएकाले भगवती प्रकट भएको भनी त्यसै दिनदेखि पूजाआजा हुदै आएको भनिन्छ । यसका शुरुका पुजारी थापा रहेको भनिन्छ । डोटीका राजा भूपति शाहीको नाउ उग्रताराको चैतमा पाइन्छ ।

दश महा विद्यामध्ये तारा पर्दछन् । तारालाई नील सरस्वतीका रूपमा पनि मान्ने गरिन्छ । अगुतारा भगवतीलाई डोटी राज्यकालमा राष्ट्रदेवीको रूपमा मानिन्थ्यो । हाल पनि यसका लागि त्यस क्षेत्रको प्रसिद्ध शक्तिपीठ मानिन्छ । यिनको पूजन वैदिक र तान्त्रिक दुवै विधिद्वारा गरिन्छ । उग्रताराको प्राचीन मन्दिर भत्काएर जीर्णोद्धार गरी हाल सुन्दर गजुराकार मन्दिर निर्माण गरिएको छ । हालको मन्दिर स्व:मुखिया द्विजराज भट्टको संयोजकत्वमा निर्माण गरिएको हो । यसको वैदिक विधिपूर्वक वि.स.२०६५ सालमा प्रतिष्ठा भएको छ । मुख्य प्राङ्गणमा सुन्दरद्वारा निर्माण गरिएको छ । यस द्वाराको माथिल्लो भागको

भिन्नपट्टि अग्रताराको उग्रताराको उग्रमूर्ति र बाहिरतिर अष्टभुजायुक्त भगवतीको सुन्दर मूर्ति छ । त्यसको दक्षिणतिर भैरव स्थान छ । लटाउली गाउमा जलदेवीको स्थान छ । दक्षिणतिर खोलामा पवित्र जलपूर्ण नाउलो (जलकुण्ड)छ । उग्रताराको तल्लो प्राङ्गणमा नारङ्गी मन्दिर रहेको छ । नारङ्गी माण्डौको स्थान एक जना किसानले हलो जोत्ने क्रममा पत्ता लागेको भनिन्छ । यो मन्दिर चौपारवे प्यागोडा शैलीमा निर्माण गरिएको छ । उग्रतारामा वैशाखसङ्क्रान्तिमा जौको र मालिका पूर्णिमामा धानको न्वागी (नया अन्नको बाला) चढाइन्छ । चैत्र नवराव शारदीय नवरात्र मा पूजन र वलिदान हुन्छ । सोह्र हवन पूरागरी कार्तिक पूर्णिमामा यहा देवीको जात्रा पर्व पूजन हुन्छ ।

यस मन्दिरको द्वारमा कालिकाको स्थान छ । मन्दिरको पूर्वतिर शैलेश्वर महादेव र भूमिराज देवता रहेका छन् । उग्रतारा मन्दिर सुदूरपश्चिमाञ्चलको अतिरमणीय धार्मिक, पर्यटकीय स्थल साथै सबै भन्दा ठूलो एकदिवसीइ मेला पनि लाग्छ ।

यसका पुजारीहरु पाली,हर्ता ,गढ-कोटेलीका भट्ट तथा छचोडाका पन्त हुन्छ । भूलपुजारी साकी थरका क्षेत्री रहेकोमा परम साकीपछि हालसम्म पुजारी कोही पनि भएका छैनन् ।

२-१-७-६ सहस्रलिङ्ग वेताल

भुत्यौगर्खा अजयमेरु गा.वि.स.अन्तर्गतको घनघस्याको लेकवाट प्रवाहित वेताल खोलामा अवस्थित सहस्रलिङ्ग महादेव र भुवनश्वरी देवी छन् । देवस्थलहरुमध्ये यो अति नै पवित्र मानिन्छ ।

खोलाको पूर्वतिर हजार स्फुट लिङ्गका रुपमा सहस्रलिङ्गको गाथ छ । केही माथि सरोवरमा भुवनेश्वरीछन् द्वारापालमा शिवनाथ, वेताल र समैजी छन् केही तल पारितिर वित्या वेतालको प्राचीन माडौं छ । खोलाको पारितिर अलि उचाईमा प्राकृतिक ढुङ्गाको हवनकुण्ड छ । यहाका मुल पुजारी भट्ट छन् । यहा वाह्र गाउको पूजा चढाइन्छ । वेताललाई यहाको प्रमुख शिवगण मानिन्छ । किम्बदन्ती अनुसार वेताललाई सौका को पिशाच भनने गरिन्छ । यस पवित्र स्थलमा भाद्र शुक्लत्रयोदशी र चतुर्दशीको मिलन तथा प्रत्येक तेस्रो वर्ष कार्तिक शुक्ल त्रयोदशी र चतुर्दशीको मिलनमा हवन हुन्छ । धेरै दिनको शुद्धहार विहार गरी भक्तजनहरु त्यहा जाने गर्दछन् । यस स्थानका माथि उत्तरतिर कालापालको घना जङ्गल र ठूलाठूला रमणीय फाटहरु छन् । “भाटकी भट्यानी सपना भै छ कि गोसाइ शिखर आया यो घटना सिंजा शासनको समय हो भनने भनाई यहाका बुढापाकाहरुको छ । यहा वजाइने दुईवटा भोक्करलाई जडन्ती भनिन्छ । यसवाट पनि के प्रष्ट हुन्छकी वेतालको स्थापना सिंजा सम्राज्य देखिनै भएको हो भन्न कुरा प्रष्ट हुन्छ । मेलाको पर्वभन्दा वाहेक अरु समयमा यस स्थानमा पुजारी समेत जादैनन् ।

२-१-८ उद्योग कला

उद्योग धन्दाको विकासमा हाम्रो देश अरु देशको दाजोमा पछि नै छ । त्यसमा पनि डडेल्धुरा जस्तो पहाडी जिल्लामा त अधुनिक उद्योग धन्दाको कल्पना नै गर्न पनि सकिदैन ।

हुन पनि डडेल्धुरा जिल्लाभरि आधुनिक खालका उद्योगहरु छैन । तर परम्परागत रुपमा बाजे बराजुका पालादेखि नै चल्दै आएका स्थानीय श्रम र साधनको उपाप्रयोग गरी जीविकोपार्जनार्थ निर्माण गरिने त्यस्ता कलापूर्ण उद्योगहरुमा निगलावाट बनाइने डोको,नाड्लो,मान्द्रो,सुप्पो,कुरु, आदि जस्ता साग्रीहरु वडा रमाइला र यहा को सस्कृति रहन सहन भल्काउने खालका हुन्छन् । भने हर्को एक उद्योग भन्दा पनि कलाको रुपमा चिनिने पानी घट्ट नदीमा खाली वगीरहेको पानी लाइ प्रयोग मा ल्याइ आफ्नो समस्या समाधानको रुपमा प्रयाग गरेका छन् यसको निर्माण प्रकृया डो आचार्य आगदो छ । अलि उचाइ वाट पानीको प्रवाह मिलाई दुईतले घर बनाइ घर को तल्लो तलामा एउटा मोटो काठमा चारैतिर पातला काठहरु मिलाइ पानीको दवावले तिनलाई घुमाउने काम गर्दछ । काठको टुप्पोमा फलामको डण्डा लगायको हुन्छ । त्यसलाई माथीको जातो मा पनि विचमा प्वाल भएको फलाम लगाई फेदका पाताहरु घुम्दा जातो पनि घुम्न थाल्छ । त्यसमा गहु, कोदो, मकै पिधेर आफ्नो काम चलाएका हुन्छन । जोगबुढा क्षेत्रमा परपूर्व काल देखि काठलाइ कोरेर दही दुध घ्यू राख्ने आकर्षक काठका भाडा बनाउने घरेलु प्रचलनमा कुमालेहरुले माटाका भाडाकुडा गमला वानउन वहेक सीलाई वुनाइ जस्ता साना उद्योग कुटी र उद्योग वाहेक अरु स्थापित छन तर भने यहा स्थापित हुन सकेका छैनन् ।

२-१-९ लोक साहित्य

लोक साहित्य जनसाधारणको मुटुको स्पन्दन हो । लोक साहित्य शब्द लोक र साहित्य दुई शब्द मिलेर बनेको छ । यस शब्दको लोकले स्थान विशेषका साथै जनसाधारणलाइ समेत बुझाउछ । साहित्य शब्दले जनसाधारणको भाषिकलाई संकेत गर्छ । लोक साहित्य शब्दले निश्चित सीमा रेखामित्रका मान्छेका आन्तरिक भावनामा सल्लबलाएको भावनात्मक अनुभूतिलाई जनाउछ ।

लोक साहित्यको हिसावले हेर्दा डडेल्धुरा जिल्ला ज्यादै समृद्धशाली देखिन्छ । नेपाली लोक साहित्यको विविध विधामध्ये यस क्षेत्रमा प्रचलित छन् । यहाका प्रमुख लोक साहित्यक विधाहरुमा चैत,धमारी,चाचरी मैनी, दुसको, हुड्केली, फाग, डेउडा, लोकगीत, उखान टुक्का लोककथा, गाउखाने कथा र लोक नृत्य आदि हुन् ।

२-१-९-१ चैत, धमारी, चाचरी, मैनी, दुसको

यी विधाहरु डडेल्धुरा जिल्लाका आफ्नै मोलिक लोक काव्य हुन् । जसको प्रचार प्रसार तत्कालीन डोटी राज्यको सीमाभित्र व्यापक रुपमा थियो । चैत कुनै व्यक्ति वा देवताको चरित्र गान हो । धमारी चाचरी, मैनी, दुसको त्यसभित्रका अंशहुन् । यदाकदा धमारीको छुट्टै भएको पाइन्छ । यसभित्र लौकिक भाषामा महाकाव्य रचिएको हुन्छ । चैत,धमारीमा गायन, अभिनय र ढोलक, मिजुराका सङ्गम रहेको हुन्छ । राम, कृष्ण, पाण्डव,मालिका, सहस्रलिङ्ग, जगन्नाथ, उग्रतारा, राजपुरुष आदिको विषयलाई लिएर यहाका चैत, धमारी रचिएका छन् । भागेश्वर,रानीमौला,नागमल्ल,रिपुमल्ल, रामशाही, हरिशाही

रघुनाथ शाही, नरपति शाही, कर्ण शाही, भुवन मल्ल, लाल देनुवा, पिरि वोरा, रुपा शाही, दीपा रजवार (भगुवा दमाई र शोभा पात्तर) किसान विष्ट, शिवा भण्डारीका चैत, धमारी, चाचरी, भैनी र हुसको यस क्षेत्रमा प्रचलित छन्।^{१०}

२-१-९-२ भारत (हुङ्केली)

कर्णालीदेखि भारतको कुमाउ गढवाल सम्म हुङ्केली विधा प्रचलित छ । भारत,भडाका जस्ता नाउले परिचित हुङ्केली वीरगाथामा आधारीत छ । हुङ्के जातिले हुङ्केको नामक वाद्ययन्त्रको माध्यमबाट न्वारन विवाह र विशेष अवसरमा नृत्य गर्छन् । देवस्थल मा यस्ता भारतहरु अभिनय गरिदैनन् । हालसम्म प्रचलित भारतमा रानी मौलाको भारत छिया मिया कठायतको भारत,उदा छपलाको भारत रनि राउतको भारत आदि प्रख्यात मानिन्छन् ।

२-१-९-३ फाग

फागलाई माडल पनि भनिन्छ । नारीजातिले शुभ कार्यमा फाग गाउछन् । फगहरु वैदिक देवता गौरा, महेश्वर, स्थानीय देवी देवता विभिन्न पूजा आजाका स्तुति र महत्व भल्काउने वेद समस्त नारीकण्ठ द्वारा प्रदर्शित लोक काव्य हुन् ।

२-१-९-४ डेउडा

“ड्यौडा नामले बोलाइने स्वतन्त्र गेयात्मक अभिव्यक्तिलाई डेउडा भनिन्छ । सुदूरपश्चिममा अति चर्चित र लोक प्रिय गेय तथा नृत्ययुक्त प्रस्तुतिमा आधारित लोक रचना ड्यौडा हो । गोल घेरामा दुई समूहमा विभक्त भई दुवै समूहमा एक-एक गितेरु यसका प्रमुख गायक हुन्छन् । यसमा गायक स्वत स्फूर्त हिसावले आफ्ना मनमा उत्पन्न भएका भावलाई यथावत् प्रस्तुत् गर्दछ । डेउडा जुनसुकै जात्रा मेला वा पर्वमा वाटुलो घरमा आवद्ध भएर रमाइलोका लागि खेल वा गीत हो । यो विषयवस्तु र लय विशेषका निश्चित सीमारेखामा वाधिएको हुन्छ ।^{११}

२-१-९-५ लोकगीत

डेउडा, गीत,द्वाणो दर्कादरी, रनपुतला, जग्रम आदि यहा प्रचलित प्रसिद्ध लोकगीत हुन् ।

१०. बासुदेव पाण्डे-डोटी क्षेत्रका ताम्र पत्रको सङ्कलन र अध्ययन, लोकायन । पृ. १८५

११. प्रा.डा. जयराज पन्त-डेउडा गितको अध्ययन, बाङमय प्रकाशन प्रा.लि. काठामाडौ, २०६४

२-१-९-६ उखान टुक्का

सटिक र नीतिगत रूपमा केही भन्नाका लागि प्रयोग गरिने उखान टुक्का पनि यस क्षेत्रमा प्रचलित छन् । जस्तै धोकन्त विदा धावन्त खेती जसता उखान टुक्का यहा प्रचलित छन् ।

२-१-९-७ गाडाखाने कथा

गाडाखाने कथालाई राउनेवात पनि भनिन्छ । यसको प्रचलन गाडाघरमा अत्यधिक मात्रामा छ । यस्ता गाडाखाने कथा कसैको बुद्धि जाच गर्न अड्को थाप्ने र फुर्सदको समयमा वूहापाकाहरुले केटाकेटी लाई मनोरञ्जनका साथै चेतना दिन पनि यसको प्रयोग गरिन्छ । पुस पन्ध को रात भरी नै गाडा खाने कथा प्रश्नको रूपमा एक व्यक्तीले भन्ने र अरु सबैले त्यसको उत्तर दिनुपर्ने गरेर पुरै रात विताउने गर्दछन् ।

२-१-९-८ लोक नृत्य

लोक नृत्यमा यहाका साधारण नाच पर्दछन् । यस्ता लोक नृत्यहरुमा ढुस्को छलीया, हुडकेली, देउडा खेल आदि पर्दछन् । यी लगाएत अन्य विभिन्न लोक साहित्यिक विधाहरुले यस क्षेत्रलाई सम्मृद्धशाली बनाएको छ ।

२-१० प्रचलित जीवन संस्कारहरु

“जन्मोत्तो जायले शुद्र संस्कारात् द्विज” उच्यते अर्थात मानव जो भएपनि जन्मदा शुद्रनै हुन्छ र विभिन्न कर्म संस्कारहरुले उच्च हुन्छ । यसै भनाइलाई आत्मसाथ गरेर हाम्रो समाजमा परापूर्वक कालदेखि नै विभिन्न किसिमका जीवन संस्कारहरु गरिदै आएका छन् । प्राचीन हीन्दु संस्कारमा मानिसले जति संस्कारहरु गर्दै गयो उति नै त्यो व्यक्ति संसारमा आनन्द भोग गरेर अन्तमा मोक्ष प्राप्तहुने विश्वास गरिदै आएको छ । वास्तवमा जीवन संस्कारहरु १६ वटा मानिएका छन् १६ संस्कार गर्ने मानिस यस संसारको सुख भोग प्राप्त गरी अन्तमा मोक्षप्राप्त गर्छन् भन्ने विश्वास हिन्दूहरुको विश्वास रहेको छ । यो संस्कार मध्ये केही जीवित अवस्थामा गरिन्छन् भने केही मृत्यु पछि पनि गरिन्छन् यी मध्ये केहीको बारेमा छोटकरी जानकारी दिन आवश्यक छ ।^{१२}

२-१-१०-१ जातकर्म

जन्मने वित्तिकै गरिने संस्कारलाई जात कर्म भनिन्छ । यो संस्कारमा जन्मेको बालकको सरसफाइ गरिने बालकको दिर्घायु र निरोगीताको लागि मङ्गल गाउने र मिठो खाने गरिन्छ ।^{१३}

१२. गंगादत्त पाण्डे - हमरी पूख्यौली तथा संस्कृति, महेन्द्रनगर साहित्य सङ्गम

१३. ऐजन ।

२-१-१०-२ षष्ठी पूजा

यसलाइ छटी पनि भनिन्छ । बालक जन्मेको छैठौँ दिनमा वैदिक विधिविधान अनुसार सुर्यको अवलोकन गराउने बालकलाई आफन्तहरुले आशिष दिने र खानपान गरेर मनोरञ्जन गरी मनाउने गरिन्छ ।

२-१-१०-३ नामकरण

नामकरणलाई स्थानीय भाषामा न्वारन भन्ने गरेको पाइन्छ । खासगरी जन्मेको बालकको नाम पत्ता लगाउने काम ज्योतिष कहा गएर नक्षत्र अनुसार छैटौँ दिनमा छोराको र पाचौँ दिनमा छोरीको गरिन्छ । तर दशरात्री पुरा नहुन्जेल गोप्य राखिन्छ । ११ औँ दिनमा ब्राह्मण बोलाएर पञ्चपूर्वाङ्ग र स्वडस्पचार पूजा हवन गरेर सुतक चोख्याइ सकेपछि नाम सुनाइन्छ । यसै समयदेखि शोडषोपचार विधिवत् नामाकरण भएको मानिन्छ ।^{१४} यहाको प्रचलन अनुसार न्वारन नहुन्जेलसम्म आमा र बच्चालाई कसैले छुन पाइदैन किनकी दश दिन सम्म सुतक लाग्छ । वा छोइनछ भन्ने चलन छ । सुतक भएको बेलासम्म सगोरीहरुले समेत सबै मंगल कार्यमा सहभागी हुन पाउदैन ।

२-१-१०-४ अन्नप्रासन

यसलाई पासनी पनि भनिन्छ । यो बच्चा लाई अन्न खुवाउने मुहुर्त हो । यसलाइ स्थानिय स्तरमा भातचोखाइ पनि भनिन्छ । अन्नप्रासन छोरालाई छैँ महिना र छोरी लाई पाच महिनामा गर्ने प्रचलन छ । बच्चालाई अन्न चाखाउदा घ्यू, अन्न, दही, महमा मिलाई सुन वा चाादीको पातामा खुवाइन्छ । बालकलाई टीका लगाई शिरमा दुवो राखी दिर्घायुको आसिस दिइ मंगल गान गरिन्छ ।^{१५}

२-१-१०-५ चुडाकर्म

आस्तावान व्यक्तिहरुले बालकको कपाल तिन वा पाच वर्षमा विधिविधान पूर्वक काट्ने गर्दछन् । आज भोली प्राय यो संस्कार वृतवन्धकै समयमा गर्ने गर्दछन् । यो संस्कारमा पनि अन्य कार्य जस्तै पञ्चोपचार साडसोपचार पूजा हभवन मङ्गलमानका साथै बन्धुबान्धव इष्टमित्रलाई भोजन गराइन्छ ।

२-१-१०-६ व्रतवन्ध

यो जीवनको अन्य संस्कारमध्ये उच्च मानिन्छ । यस संस्कारमा ग्रहपूजा हवन सत्यनारायण को पूजा लगायतको विभिन्न पूजा गरिन्छ । विभिन्न देवी देवता गाई, अग्नि र ब्राह्मणलाई साक्षीराखी ब्रह्मवाच्य सधै पालना गर्ने छु भनी वाचा गराई जनै लगाउने काम गरिन्छ । जनै धारण गर्ने जातिहरुले मात्र यो संस्कार गरिन्छ ।^{१६}

१४. ऐजन ।

१५. ऐजन ।

१६. ऐजन ।

२-१-१०-७ विवाह

विवाहलाई जन्ती, वर्यात (व्या) पनि भनिन्छ । विवाह गर्ने चलन सवै जातजातिमा पाइन्छ । विवाह संस्कार प्राय दुई किसिमले गरिन्छ । कसैले छोरीलाई दानगरेर विवाह गर्ने गर्छन् भने कसैले छोरीको पैसा खाने गर्छन् । कन्यादान गर्ने प्रचलनमा वैदिक विधि अनुसार पूजाआजा गरी विवाह सम्पन्न गरिन्छ । पैसा खाने व्यक्तिले पैसा लिई छोरीलाई त्यत्तिकै पठाइदिने गर्दछन् । यस्तो प्रचलन अब अन्त्य हुदै गएको छ ।

२-१-१०-८ मृत्युसंस्कार

मरणोपरान्त गरिने संस्कारलाई मृत्यु संस्कार भनिन्छ । मृत्यु संस्कार छोराद्वारा गरिने संस्कार हो । धेरै छोराभए जेठो छोरोले र एकलै भए आफैले छोरा छैन भने नजिकको नातेदार वा पत्नीले मृत्यु संस्कार गर्नुपर्ने सांस्कृतिक मान्यता छ । जसलाई किरिया भनिन्छ । मृत्यु संस्कारमा सवैभन्दा ठूलो महत्व मरेका व्यक्तिको सम्झनामा पिण्ड दान गर्नुहो । मृत्युको समयदेखि दाहसंस्कार गरिन्जेलसम्म तीनवटा पिण्ड दान गरिन्छ । त्यसपछि १० दिनसम्म एकान्तठाउामा भूईमा साधारण विछौनामा सुत्ने र एक छाक मात्र खाने र प्रत्येक दिन बुझाई धोइ गरी पिण्डदान गरिन्छ । ११औं दिनमा किरिया कर्म सिध्याएर एकवर्षसम्म तिथिमा मासिक श्राद्धगर्ने र एकवर्ष मा वार्षिक श्राद्ध र पिण्डदान गर्ने त्यसपछि मृत्यु तिथिमा एकोतिष्ट र पार्वण श्राद्ध गरिन्छ ।^{१७}

यसरी डडेल्धुरा जिल्ला भरि जन्मने देखि मरणोपरान्त पनि विभिन्न संस्कारहरु गर्ने गरिन्छ ।

२-१-११ प्रचलित चाडपर्वहरु

डोटेली लोक संस्कृतिमा विभिन्न प्रकारका चाडपर्वहरु परम्परागत निधिको रुपमा रहेका छन् यी चाडपर्वहरु केही तिथिको आधारमा र केही मितिको आधारमा मनाइन्छन् भने केही संस्कारको आधारमा र केही धार्मिक अनुष्ठानका लागि गरिन्छन् । डडेल्धुराका लोक समाजमा चाडलाई तिहार (त्यार)भन्ने अर्थ बुझिन्छ । यस्तो तिहारमा चिल्लो रोटी पकाउने दुधका परिकार मासका विभिन्न परिकार बनाउने खसी काट्ने गोरस नभएकालाई पनि वाडेर खाने चलन छ । नयाा लुगा लगाउने ,मीठो खाना खाने विदेशमा गएका र छोरीवहिनी माइतमा आएर भेटघाट गर्ने माध्यमका रुपमा डोटेली पर्वहरु रहेका छन् यी चाडपर्वको बारेमा छोटकरीम चर्चा गर्नु सान्दर्भिक छ ।

२-१-११-१ वीसु (वैशाखी)

नववर्ष आरम्भको खुशियालको अवसरमा मनाइने यस चाडलाई “विसवा” पनि भनिन्छ । पर्वको तयारी चैत्र महिनाको सुरुदेखि नै गरिन्छ । वीसुपर्व शुरु हुनुभन्दा पहिला घर पोत्ने रंगरोगन गर्ने गरिन्छ । चैत्र महिनाको अन्तिमदिन विभिन्न परिकारहरु पकाइन्छन् । दोस्रो दिन वैशाख १ गते देशविदेशवाट आएका आफन्त र दिदीवहिनी लाई बूढापाकाले टीकालगाई दीर्घायुको आर्षिवाद दिन्छन् । वर्षभरि कुनै प्रकारको रोग व्याधीले नसताओस

^{१७} ऐजन ।

भनि धास विशेषलाई छुने र अपामार्गले शरीर नुहाउने गरिन्छ । यो पर्व देशभरि मनाइने गरे पनि डडेल्धुरामा विशेषरूपमा मनाइने गरिन्छ ।^{१८}

२-१-११-२ ओल्के

ओल्के पनि डडेल्धुरा जिल्लामा प्रचलित चाडमध्ये एक हो । यो चाड भाद्र संक्रान्तिको दिनमा मनाइन्छ । यस चाडमा निम्न वर्गका मानिसले ठूलावडालाई र ज्वाईं,मामा ससुरालीमा स्वागत स्वरूप फलफूल तथा गोरस दही दूध, घीऊ दिने गर्दछन् । यसलाई स्थानीय भाषामा ओल्के दिन भन्दछन् । यसै कारणले यस पर्वलाई ओल्के भनेको हुन सक्छ । ओल्के दिदा जात र कर्मअनुसार केही उपहार दिने चलन छ । जस्तै कामीले हसिया,दमाईले टोपी,किसानले सागपात ,गोरस आदि दिन्छन् । गाइनेहरुले विभिन्नप्रकार का लोगनृत्य देखाएर मनोरञ्जन गरी आफ्नो स्वागत व्यक्त गर्दछन् । यहाको ठाउ-ठाउमा यसदिन पुतनाको सम्भनामा वुढी वाड्ने चलन पनि छ । जसको आश्विन संक्रान्तिको दिन दाहसंस्कार गरिन्छ । मनाउने तरिका भिन्न-भिन्न भए पनि ओल्के चाड डडेल्धुरा जिल्ला भरि मनाइन्छ ।^{१९}

२-१-११-३ गौरा (गमरा) पर्व

“गौरा” हिमालयकी पुत्री पार्वतीको अर्कोनाम हो । स्थान विशेषको आधारमा गौरालाई गौरा, गोरा, गमरा लोलीगौरा भन्ने प्रचलन गौरा पूजनको प्रक्रिया भने सर्वप्रथम ब्राह्मणीहरुले गरेको पाइन्छ। गौरा पर्व हिन्दूनारीको एक संस्कार पर्व हो । यो पर्व नेपालको सुदूरपश्चिम क्षेत्र र भारतको कुमाउ गढवालमा विशेषरूपले प्रचलित छ ।^{२०}

गौरा पर्व भाद्रमहिनाको १देखि २० गते भित्र पर्ने सप्तमीलाई मानिन्छ । यस सप्तमीलाई अमुक्ताभरण सप्तमी भनिन्छ । सामान्यतया गौरापर्वको प्रारम्भ चौथी तिथिवाट हुन्छ । चौथी तिथिमा विरुडा (गह्वा,मकै,गहत,गुराउस र कलाउ) लाई भिजाइन्छ । षष्ठी तिथीका दिन विहान न्वाला वा धारामा लागि वीरुडा धुने र गौरा बनाइ पूजा गरिन्छ, र साभ्र पख मीठा-मीठा खानेकुरा खाई सप्तमीको दिन नारीहरुले ब्रतवसी साभ्रपख खेतवाट साउा (एक प्रकारको घास) ल्याई देवीको मूर्ति बनाई नया वस्त्र तथा गहनाहरु पहिराइन्छ, र त्यसको विधि विधान पूर्वक पूजा गरिन्छ । यसै दिन पञ्चमीमा भिजाएको विरुडा पखाली देवीमा चढाई सकेपछि सात गाठो भएको धागो घाटीमा लगाइ प्रसाद ग्रहण गरेर ब्रत समाहा गरिन्छ । गौराको दोस्रो दिन वा अष्टमीको दिन हिन्दु महिलाहरु ब्रतवसी गौराको प्रतिक मूर्तिलाई वाहिर निकाली देवीको आराधाना गर्दछन् र साभ्रतिर दुवोधगो लगाई छोरा, छोरी र इष्टमित्रलाई प्रसाद दिने गरिन्छ । यसरी गौरापर्व सांस्कृतिक, धार्मिक, संस्कारिक ,स्वतन्त्रताको प्रतिक र आध्यात्मिक चिन्तनको रूपमा हिन्दूनारीहरुले मनाउने गर्दछन ।

१८. विजय चालिसे, डोटेली लोक संस्कृति र साहित्य,
साभ्रा प्रकाशन २०३९ ।

१९. ऐजन ।
२० ऐजन ।

२-१-११-४ हरितालिका तीज

यो पर्व नारी प्रधान धार्मिक संस्कार हो यो पर्व भाद्र शुक्ल तृतीया तिथिमा पर्दछ । नारीहरूले द्वितीयाको दिन राती मीठो मसिनो खानेकुरा खाइ तृतीयाको दिन दिउसाभरि पानी पनि नखाइ राती शिवको प्रतिमुर्तिमा पूजा गरी रातभर जाग्राम बस्ने मंगलगान र डेउडा गाउने गर्दछन्^{२१} । छोरी वहिनीहरू माइतमा आउने घरमा भोग्न परेका दुःख व्यथाहलाई गीत मार्फत व्यक्त गर्ने गर्दछन् । यो पर्व नेपाल भरि नै मनाइन्छ । पौराणिकमत अनुसार हिमालयकी पुत्री पार्वतीले शिवजीलाई पति पाउा भनि गरिएको यो व्रत नेपाली नारीहरूमा पनि कुमारीले राम्रो वर पाउन र विवाहिता महिलाले आफ्नो श्रीमान्को दीर्घायुका लागि गर्ने गर्छन् । यस पर्वको बारेमा महत्वको निम्न श्लोकले पनि प्रष्ट पारेको छ :

शुकिलो पक्ष भाद्रको मैना नक्षत्र हस्तमा
वारत सोम उत्तम योग तृतीयातिथिमा
पवित्र भई त्यो व्रत गरे उत्तम भावले ,
सम्पूर्ण पाप विनाश हुने वुभन तिमिले
शिवले गाए शिवाले सुनिन यो व्रत महान
यसको छ फल कठोर यज्ञ गरको महान

२-१-११-५ दशैं

दशैं हिन्दूहरूको वर्षमा एक पटक मनाइने महान चाड हो । आश्विनशुक्ल प्रतिपदादेखि शुरुभई पूर्णिमासम्म दशैं पर्व मानिन्छ । नेपाल देशभरिका गाउठाउामा हर्सोल्लासाका साथ यस चाडलाई मनाउछन । यस पर्वमा विभिन्न कामको शिलशिलामा विदेशमा गएका मानिसहरू पनि घरमा आउछन । ऋणकर्जा गरेर भए पनि नयाकपडा, गरगहना र अन्य खाद्यपदार्थ ल्याएर दशैं धुमधामसंग मनाउने गर्दछन । आश्विन महिनामा वातावणीय प्रभाव र अन्नवाली पनि भित्र्याइसकेकाले कामवाट पनि फुर्सद भएर दशैं आन्नद पूर्वक मनाउछन ।^{२२}

आश्विन आमावश्याक दिन पितृविसर्जनगरि भोलिपल्ट (प्रतिपदाका दिन) घरघरमा जमारा राखिन्छ, र जमरा जौ, मकै, मिसाएर घरभित्र डालोमा फागमा वा घरको कुनामा बालुवा राखि छरिन्छ । जमरा छरेर त्यसको माथि घासपातले ढाक्ने र त्यसको दाया बाया देविको प्रतिका रूपमा मूर्ति ,फोटो राखि गणेश,कलस ,वत्तीको स्थापना गरिन्छ । प्रत्येक दिन व्रतवसी दुर्गाकवच ,चण्डीको पाठ गर्ने गरिन्छ, त्यसपछि सातौं दिनमा दुर्गाभवानीको विशेष पूजाआराधना गरिन्छ । आठौं दिनमा स्थानीय देवीको मन्दिरमा वलि,पूजा गरेर मनाउादछन । पूजाआजा सम्पन्न गरेपछि डेउडा,धमारी, चैत्र खेलेर मनोरञ्जन गरिन्छ । दशमीको दिनमा विहानै घरमा लिपपोतगरि दुर्गादेविको पूजाआजा गरेपछि मिष्टान्न भोजन तयारगरि शुभसाइत हेरि जमरा काटिन्छ, र घरका वूढापाकाले सवैलाई टीका र जमरा लगाई दीर्घायुको आशिर्वाद दिन्छन । यसपछि दशैंको कृयाकलाप क्रमशः कमहुदै जान्छ र पूर्णिमाको दिनै ^{पूजा} ^{एजेन} र कलस सेलाएर दशैं विसर्जन गरिन्छ ।

२-१-११-६ तिहार

दशैं पछिको ठूलो चाड तिहार हो । यसलाई दिपावली (देवाली) पनि भनिन्छ । पौराणिक कथनअनुसार मृत्युलोकका राजा यमराजले आफ्नो वहिनी यमुनालाई भेट्न यस पृथ्वीमा कार्तिक कृष्णपक्षको त्रयोदशी तिथिमा प्रस्थान गरि शुक्लपक्षको द्वितीयामा वहिनीसंग भेटगरि टीकालगाइ मृत्युलोकतिर लागेका हुनाले यी पाच दिन लाई यमपञ्चम पनि भन्ने गरिन्छ ।^{२३} त्रयोदशीदेखि द्वितीया सम्म यो चाड पाच दिनसम्म धुमधामसंग मनाइन्छ । जसमा क्रमसः काग तिहार ,कुकुर तिहार ,गाई,गोरु र भाईको पूजा गरि मनाइन्छ । डोटेली लोक संस्कृतिमा अमावश्यको दिनमा गाई वा लक्ष्मी पूजा र द्वितीयाको दिन दिदीवहिनीहरूले भाई पूजा विशेष रूपमा मनाउने गरिन्छ । औसीको दिनमा हिन्दूहरूको पवित्रपशुको गाईलाई सेलरोटी खुवाइ फूलमाला अक्षताले पुज्ने र शरीरभरि अनेकथरीका रङ्गले वुट्टा बनाइ पूजा गर्ने गर्छन् । द्वितीयाको दिन वहिनीहरूले भाईको दीर्घायु र मृत्युभयवाट बचोस भन्ने कामना सहित अनेक प्रकारका मेवा मिष्ठान खुवाई टीका ,फूलमाला लगाई पूजा गर्ने गरिन्छ । यसपछि भाईले पनि दिदीवहिनिलाई यथासक्य दान दक्षिणा दिएर प्रसन्न रहन्छन् । घरमा काम गर्दागर्दै थाकेकी र विभिन्न समस्याले भेटघाट गर्न नपाएर दुःखीत भएकी दिदी, वहिनी माइती घरमा गई आमा, बाबु, दाजु, भाई ,बहिनी र अन्य इष्ट नातेदारसंग भेटघाट गर्ने सुवर्ण अवसरको रूपमा यस पर्वको महत्व रहेको छ ।

२-१-११-७ माघे संक्रान्ति

नामवाट नै प्रष्ट हुन्छ, कि यो पर्व मकर संक्रान्तिमा पर्दछ । प्रत्येक वर्ष माघ १ गतेदेखि ३ गतेसम्म यो पर्व मनाइन्छ । विहान सवैर उठेरगंगा वा जलासयमा स्नानगरि त्यसै ठाउमा आगो वालिन्छ, र त्यस अग्नीको पूजागरि तापिन्छ । स्नानगरेर आइसकेपछि ब्राह्मण, साधुसन्तहरूलाई यथाशक्ति दानदक्षिण गरिन्छ ।^{२४} यो तीन दिनसम्म हरियो रुख ,घासपात काट्न हुदैन भन्ने लोक मान्यता छ । यदि कसैले काट्छ भने त्यस व्यक्तिलाई लुतो विमारी लाग्छ, र कहिल्यै निको हुदैन भन्ने जनधारणरहेकोछ । माघको महिना भित्र पोएल दिएकी छोरी वहिनीलाई भेटघाट गर्ने मिठो मसिनो खाना खुवाउने यथासक्य दानदक्षिण दिने परम्परा पनि छ । यी तीन दिन सवै व्यक्तिहरूलाई घरको गाईवस्तुको कामवाट फुर्सद पाइने भएकाले कुनै एक निश्चित ठाउमा एकिकृतभइ डेउडा खेल्ने ,नाचगान गरेर मनोरञ्जन गर्ने परम्परा पनि छ ।

२३. ऐजन ।

२४. ऐजन ।

२-१-११-८ शिवरात्री

फाल्गुन कृष्ण चतुर्दशी तिथीमा एकदिन मात्र शिवरात्री पर्व मनाइन्छ । चतुर्दशीको दिनमा सबै महिला, पुरुष व्रत उपवास वसेर स्थानीय स्तरमा वनेका मन्दिरमा पूजापाठ, कृतन, भजन गरेर मेलाको रूपमा मनाउछन् । रात्री जाग्राम बसी भगवान शिवको आराधना गरेमा ठूलो पुण्य मिल्ने जनविश्वास रहेको छ ।^{२५} यस शिवरात्री पर्वमा शिवजीका शक्तिपीठ, शिवलिङ्ग तथा शिवमन्दिरमा भक्तजनको घुइचो लाग्दछ । डडेल्धुराको सदरमुकाममा रहेको शिवमन्दिरमा ठूलो मेला लाग्दछ, त्याहा मेला हेर्न डडेल्धुराका विभिन्न क्षेत्र जोगवुढा, आलीताल, रूपाल, वेलापुर लगायत वैतडी, वभाङ र डोटी जिल्लावाट पनि प्रसस्त शिवभक्तजन आउने गर्दछन् । शिवरात्री भगवान शिवको पूजनमा आधारित पर्व भएकाले व्रत बस्ने रुद्री पाठगर्ने शिवमन्दिरमा पूजा आराधना गर्ने ब्राह्मणहरुलाई दानदक्षिण गर्ने गरिन्छ ।

यी माथि उल्लेख गरिएका चाडहरु बाहेक डडेल्धुरा जिल्लामा नागपञ्चमीको दिन नागको पूजागर्ने श्रीकृष्ण जन्माष्टमीका दिन, श्रीकृष्णको पूजा आराधना गर्ने, जनैपूर्णिमा रक्षावन्धन गर्ने गणेश चौथी, श्रीपञ्ची का साथै चैत्रमा नवरात्री र राम नवमीलाई पनि रामजयन्तीका रूपमा मनाइन्छ ।

यसरी यहा बैशाखदेखि चैत्र सम्म वर्षभरिमा विभिन्न किसिमका चाडपर्वहरु मनाइन्छन् । यसरी यी चाडपर्वहरु एकातिर साधारण जनताको मनोरञ्जन र आन्दका माध्यम वनेका छन् भने परम्परा, संस्कृति, लोकसंस्कृति हाम्रो अमूल्य सम्पति हो यसको मौलिकता को संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो भन्नेकुराको जानकारी प्राप्त गर्नु पनि हो कतिपय चाडपर्वहरु जातजाति रहन सहन संग सम्बन्धित र आधारित रहेका छन् भने कति चाहि विशुद्धधार्मिक परम्पराको रूपमा रहेका छन् । त्यसैले नेपाली राष्ट्रिय संस्कृति को महत्वपूर्ण योगदान रहेको र भविष्यमा पनि यिनलाई जोगाई राख्नु पर्ने कुरा देखिन्छ ।

निष्कर्ष :

नेपालको सुदूरपश्चिम विकासक्षेत्र महाकालीअञ्चल अन्तर्गतपर्ने चार जिल्ला मध्येको एउटा पहाडी जिल्ला डडेल्धुरा हो, यसको पूर्वमा डोटी, पश्चिममा महाकाली नदी उत्तरमा वैतडी र दक्षिणमा कञ्चनपुर जिल्लाहरु पर्दछन् । समुद्र सतहदेखि २,०००देखि १०,००० फिटसम्म उचाइमा रहेको यस जिल्लाको जम्मा क्षेत्रफल १,५३८ वर्ग किलोमिटर रहेको छ । परापूर्वकाल देखि यस क्षेत्रमा मानव वस्ती रहेको र लिच्छिवीकालमा यो लिच्छिवी राजाहरुको अधिनमा र सिंजा राज्यको पतन पछि १४०९ तिर डोटी स्वतन्त्र राज्यको रूपमा रहेका कुरा १४०९ को निरय पालको सिलालेखमा उल्लेख छ । तत्कालीन समयमा नाग मल्लको राजधानी डडेल्धुराको अजैमेरुमा रहेको कुरा यहाका भग्नावशेषहरुले बताउन्छन् ।

यहाको मुख्य पेशा कृषि रहेको छ । करिव ८१ प्रतिशत जनता कृषिमा आश्रित छन् भने अन्य पेशामा नोकरी, व्यापार आदि रहेका छन् ।

नेपालको कुल क्षेत्रफल मध्ये ६८ प्रतिशत भूभाग पहाडी प्रदेशले ढाकेको छ । यहा पहाडी प्रदेश अन्तर्गत पर्ने डडेल्धुरा जिल्ला पनि महाकाली अञ्चलका चार जिल्ला मध्येको एक हो । पहाडि भूभाग वढी भएकोले चारैतिर घना जंगलले भरीपूर्ण छ । विभिन्न प्रकारका चराचुरुङ्गी,जंगली जन्तुले जिल्लाको हावा पानी र वातावरणलाई स्वच्छ सितल रहेको छ । पानीको स्रोत पनि प्रशस्तै भएको यस जिल्लामा खेती योग्य भूमि पनि राम्रै छ । जोगबुढाको भित्री मधेस ,रालील भडार र काकडीघाट,सुटिल आदि ठाउामा प्रसस्त धान खेती हुन्छ भने अन्य भूभागमा मकै, गहु, कोदो लगाएतका वालीहरु लगाएर कृषकहरुले आफ्नो घरपरिवार पालन पोषण गर्ने गरेको छ । चैत वैशाख तिर लेकमा कोइलीको कुहु कुहु, जंगलभरी फुलेका लालीगुरास र अवीरल रुपमा वगिरहने पानीका मुहानहरु मनव सेवामा तल्लीनछन् । महाभारत चुरे र गणेश पर्वतको छत्र छायामा अनेक जातजाति धर्मसंस्कृति र रहनसहन भएका व्यक्तिहरु वसोवासगर्दै आएको यस क्षेत्रमा विभिन्न चाडपर्व परम्परादेखि नै चलिआएका छन् ।

परिच्छेद तीन लोकगाथाको सैद्धान्तिक परिचय

३-१ लोकगाथाको परिचय र परिभाषा

लोक गाथाशब्दको व्युत्पत्ति “गाथिन” शब्दमा “इन” प्रत्यय लागेर बनेको “गाथा” शब्दको वास्तविक अर्थ गीतिकथा हो । वैदिक साहित्यमा गाथा गाउनको अर्थमा र पौराणिक साहित्यमा आख्यानात्मक वर्णनका लागि गाथा शब्दको प्रयोग भएको चर्चा पाइन्छ । एक पीढिवाट अर्को पीढीमा हस्तान्तरित हुँदै मौखिक परम्परामै विकशित आख्यानात्मक विशेष पर्वका अवसरमा सामूहिक रूपमा गीतकोरूपमा, कविताको रूपमा र नाटकको रूपमा प्रदर्शित गरिने लोक साहित्यिक विधा अन्तर्गत पर्ने महत्त्वपूर्ण विधा लोकगाथा हो ।^१ मौखिक परम्परामै रहेपनि यसको सिंगो स्वरूप प्रवन्धात्मक खालको हुन्छ, र यसको प्रस्तुति गर्दा सारङ्गी, डमरु, हुड्को वा ढोलक जस्ता वाध्यवादनको साथ नाचदै गाउँदै प्रस्तुत गरिन्छ । लोक गाथाहरू लोक काव्यात्मक प्रवन्धात्मक, अभिनयात्मक स्वरूप भएपनि गेयात्मकता यसको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । लोकगाथा नेपाल अधिराज्यभर चर्चितभएपनि पश्चिम नेपालका गाथाहरू वृहत आकारमा रहेका पाइन्छन् नेपाली लोक साहित्यको आलोकमा राखेर हेर्दा लोक गीत भ्याउरे डेउडा संग पनि लोकगाथाको अन्तर्सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । लोक साहित्य भन्नाले लोक वा जनसाधारण को भावनालाई वहाउदै निरन्तर रूपमा वहने साहित्य हो । लोक गाथाले यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानव हरुका हृदयमा अमिट रूपमा वास गरेको छ । जहा जुनसुकै अवस्थामा र जसरी रहेता पनि यो भन्दा पूर्वका जन साधारणले लोकगाथाको रूपमा चैत धमारी कर्खा चाचरी आदि लाई जोगाउँदै आएता पनि वर्तमान समयमा आएर यो परम्परा अलिकति लोपान्मुख हुँदै गइरहेको ले यसको जर्गेना गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

लोकगाथाको परिभाषा

- १- नेपाली शब्दको “परम्परा देखि लोकले मुखमुखै गाउँदै आएको नृत्य र कथात्मकता रहेको राष्ट्रिय चरित्र र वीर चरित्र तथा महत्त्वपूर्ण घटनाको वखान गर्ने श्रृङ्खलावद्ध विशेष गीत लोकगाथा हो ।”
- २- विश्वकोष : “लोकगाथा त्यो काव्यस्वरूपको नाम हो । जसको कथा ललितकलाका उपयुक्ततावाट रहित मौखिक अभिव्यक्तिका निमित्त उपयुक्त हुन्छ र रचयिता अज्ञात हुन्छ ।”
- ३- डा.कृष्णदेव उपाध्याय : “जनसाधारणका मुख्य परम्परामा प्रचलित कथात्मक गीतलाई लोक गाथा भनिन्छ ।”^२ उपर्युक्त परिभाषाको आधारमा लोकगाथा जनसाधारणको मौखिक परम्परामा जिवित रहदै आएको रचनाकार अज्ञात रहेको गीति काव्यको रूपमा

१. ईश्वरी प्रसाद गैरे - लोक साहित्य तथा पूर्व
आ.ने.सा.दीक्षान्त पुस्तक भण्डार, (२०६०) पृ. ३७६।

२. ऐजन । पृ. ३७७

चिनिने विधाको रूपमा लिन सकिन्छ । लोकगाथा लोक साहित्यको महत्वपूर्ण विधा हो । लोकगाथाको प्रस्तुतिमा धमारी, चैत र चाचरी,ढुस्को भैनी आदिमा पैतला र स्वर मिलाएर प्रदर्शन गरिन्छ । त्यसैले यी गाथाको प्रयोग सामुहिक मा नृत्य र गान गरिन्छ । भने एकलमा गायन मात्र हुन्छ । सामूहिक रूपमा लोकगाथा खेल्दा पुरुषको दुई समूहमा विभाजन भइ दुवै समूहमा एक एक गीतहरू रहन्छन् र क्रमस एकले भनेको गीतको पछाडीको अंश अरुको गीतेरुले भन्ने गरिन्छ, यसमा प्रश्नहरू उत्तर खण्डन मण्डन गर्ने कार्य नभइ जसको गाथा गाइदैंछ । त्यको साङ्गो पाङ्ग गरेपछि अर्काको कथा प्रारम्भ गरिन्छ, प्रत्येक गाथामा आकर्षणता वढाउन र मिठास तुल्याउन अनुप्रास छन्द वर्ण समेत मिलाएर विचमा थेंगोको रूपमा (हाइ,ओहो) प्रयोग गरिन्छ ।लोग गाथाले वुढापाकाको मगन भइ आइमाइ केटाकेटी सम्मलाई पनि आनन्दीत पार्दछ । यस्ता गाथाहरू सबैले प्रयोगमा ल्याउन र अध्याउन नसकेपनि मनोरञ्जन सबैलाई प्रदान गर्दछ । विशेष पर्ववा जात्रामा प्रयोग गरिने लोकगाथाहरूले देवीदेवताको उन्नती वीर चरीत्रको प्रशंसा भुत पिसाच वेतालको बारेमा समेत जानकारी दिने भएकाले डडेल्धुरा जिल्लाका प्रत्येक भेगका वुढापाका मानिसका मुटुका ढुक्ढुकी वनेर रहने छन् । लोकगाथाको गायन सबैले गर्न जान्दैनन् वुढापाका तन्नेरीहरूले मात्र यो विधाको नाचगाना गर्न सक्दछन् । गौरा पर्वमा राती हुने जात्रा जस्तै भागेश्वर जात्रा उग्रतारा जात्रा वडाल जात्रा असिग्राम जात्रा प्रशुराम जात्रा यस्ता लोक गथाहरूका खेल रातरात भरी चल्दछन् साधारण नरनारी यसको भाकाको ध्वनीमा आनन्दीत भएर मध्य तथा सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र को लोक प्रय लोक साहित्यिक विधा लोक गाथाले मनोरञ्जन दिने प्रेम भावना व्यक्त गर्ने ऐतिहासिक ज्ञान गराउने पौराणीक ज्ञान प्रदान गर्ने कार्यमा आफ्नो छुट्टै पहिचान कायम गरेको छ ।

३-२ लोकगाथाको ऐतिहासिक पक्ष

लोकसाहित्यको महत्वपूर्ण विधा लोकगाथा हो । लोक साहित्यको अतितालाई हेर्दा यसको विकास मानव समुदायको विकाससंगै जोडिन सक्छ ।लोक शब्द अति प्राचीनतम शब्द हो ।यस शब्दको प्रारम्भिकचरण खोज्दै जादा सर्वप्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेद सम्म पुगीन्छ, यसको पुरुषत्तमा जीव तथा स्थानको लागि लोक शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । वेदलाई पनि ऋतु मानिसवाट पनि पहिले वेद पनि मौखिक परम्परामा एक अर्कामा हस्तान्तरण हुदै आएको थियो । यो अध्ययनवाट के भन्न सकिन्छ, भने लिखित साहित्य आउनु भन्दा धेरै पूर्व समयनै लोक साहित्यको परम्परा चलिआएको र पछि तिनै मौखिक परम्पराको आधारमा रहेका लोक कथा लोक गीत नै लिखित रूपमा रहदा लिपीबद्ध साहित्यको प्रादुर्भाव भएको भन्न सकिन्छ ।^३ लोक गाथा सुदूर तथा मध्यपश्चिमा परा पूर्व कालदेखि नै मौखिकरूपमा रहदै आएको लोक साहित्यिक विधा हो । जुन ऋतुमा माघ रहने साहित्य भएकाले यसको ऐतिहास यसैवेलादेखि सुरु भएको हुने र किटान गर्न सकिदैन तर यसक्षेत्रमा मानव वस्दा नै लोकगाथा पनि मानव हृदयमा अतिराम्रो सुन्दर रहेको पाइन्छ । यसले अलौकिक

३. एजन ।

आनन्ददिनुको साथै प्राचीन समयका वीरवीरङ्गहरूले गरेका कार्य ,देवी देवताले मानवप्रति गरेको उपकार र चमत्कारका कुराहरूको ज्ञान प्राप्तहुन्छ । मानवमानव बीच भेदभाव गर्नाले, सोषणले,अहमताले कसैको पनि कल्याण नभइ विनास हुन्छ भन्ने सन्देश समेत लोकगाथाले दिएको हुन्छ । नेपाली जनमानसमा वाहिरी संस्कृतिको प्रभाव परेका ले प्राचीन लोक गथाहरू ओभ्हेलमा पर्दै आउका छन् । विगत केही दिन देखि नेपालमा भित्रीन लागेका विभिन्न नयाा प्रकारका चलचित्र ,नृत्यहरूले गर्दा पुरानो पाराका लोकगाथाहरूको प्रचार प्रशासको कमि ,सम्पादन र मुद्रण हुनुले हाम्रा यी निधिहरूको अवस्था कमजोर बन्दै गएको देखिन्छ, लोकगथा ई जीवनत राख्न का लागि यसको संरक्षण हुनु आवश्यक छ । यसको संरक्षण तथा उत्थानका लागि लोक साहित्य प्रेमी विद्वत वर्गले, समाजिक संघ संस्थाहरूले प्रभावकारी कदम चाल्नु देखिन्छ । लोकगाथाको गायकहरूको खोजी गरी नेपाली लोक साहित्यको वरिष्ठ विद्वानहरूले लोकगाथाहरूको संकलन गरी तिनको प्रकाशन गरेर त्यसको सन्देश भावी पिढीमा पुर्याउनका लागि लोक साहित्यसंग सम्बन्धित संघ संस्थाहरूले र व्यक्तित्वहरूले अग्रसरता देखाउनुपर्ने देखिन्छ ।

३-३ डडेलधुराका लोकगाथाको क्षेत्र र प्रयोग

सामान्यतया क्षेत्र भन्नाले जमिनको भागलाई जनाउछ । तर यहा हामीले लोक साहित्यका क्षेत्रमा चर्चागर्न खोजेका छौ । लोक साहित्यिक क्षेत्र भन्नाले कुनै पनि लोक साहित्यिक विधाले आफ्नो प्रभाव पार्नसक्ने मानसमुदाय र प्रयोग हुने भौगोलीक क्षेत्रलाई पनि जनाउदछ । डडेलधुराका लोकगाथाको क्षेत्रलाई छुट्याउन पर्दा यसको मुल थलो कीटान गर्न नसकिय पनि नेपालका अधिकास भुभाग, हुम्ला, जुम्ला, मुगु, डोल्पा, कालीकोट, गोर्खा,पाल्पा, सुर्खेत, दैलेख, जाजरकोट, बाके, वर्दिया, अछाम, बझाङ, वाजुरा, कैलाली, डोटी, वैतडी, दार्चुला र कञ्चनपुर जस्ता क्षेत्रमा लोक गथा चर्चीत भएतापनि पूर्व मेचिदेखि पश्चिम महाकाली सम्म कुनैन कुनै रुपमा लोक गाथा फैलिएको पाइन्छ । जवसम्म लिखित साहित्यको प्रचार प्रसार भएको थिएन र आधुनिक मनोरञ्जनका साधनको कमि थियो त्यतिवेला लोकगाथाको विशेष महत्व र प्रचार प्रसार हुन्थ्यो । लोकगाथा वाइसी रचौविसी राज्यशासन भन्दा पुर्वदेखि चल्दै आएका थिए । त्यतिवेलाका राजामाहाराज हरुको स्तुतिगान ठुलावडा मानिसका चैत्र, भारत, देविदेवताका भैनि हुस्को लगायतका लोकगाथा हरु कुनै चरित्र प्रधान ,कुनै स्तुतिगान ,कुनै उत्पति बारेमा आफैँ किसमले रचना गरि एक अर्कालाई सुनाएर मनोरञ्जन गर्ने गरिन्थ्यो । वसाइ सराइको कारण र हस्तान्तरित विधाको हिसावले एउटै व्यक्ति विशेषका गाथा पनि क्षेत्रभित्रको कारणले फरक भाषा, भिन्न तरिकाले यिनको आदान प्रदान हुदै गएको पाइन्छ ।

३-४ लोकगाथाको संरचना

संरचना भन्नाले कुनै पनि वस्तुको स्वरूपलाई जनाउछ । वस्तुको स्वरूप निर्माण हुनुको लागि त्यसको पुर्णरूप दिन आवश्यक पर्ने अङ्ग भन्ने बुझिन्छ । लोकगाथा संरचना मा कुनैपनि बोलि वा भावनालाई गीतवनाउनमा सहयोग गर्ने अङ्ग भन्ने बुझिन्छ । लोकगाथाको संरचनामा निम्न लिखित अङ्गहरु पाइन्छन् ।

३-४ -१ कथ्य

लोकगाथामा गाइने प्रसङ्गनै यसको कथ्य हो । गीतेरुले गाथाको प्रसङ्ग अनुसार गीत श्रृजना गरेको हुन्छ । सोही अनुसार अवसर र पर्वअनुसार यसको अभिव्यक्ति गर्छन् । लोकगाथामा कुनै न कुनै विषयवस्तु रहेकै हुन्छ । गाथाले भन्न खोजेको कुरानै कथ्य हो त्यस कथ्यलाई सुन्नेले बुझ्दछ । यही विषयको प्रसङ्ग र व्यक्त हुने सन्देशलाई नै लोकगाथाको कथ्य भनिन्छ ।

३-४-२ भाषा

भाषा कुनै पनि साहित्यको ज्यादै महत्वपूर्ण तत्व भाषा हो । लोकगाथामापनि कुनै न कुनै भाषा हुन्छ । लोकगाथामा प्राय : डोटेली ,संस्कृत र पुरानो भाषा वा जनवोलीमा आधारित लयात्मक भाषा र पुन रोक्तिमय भाषाको प्रयोग भएको हुन्छ । गीतको भाषा सामान्य बोलीचालीको भाषाभन्दा फरक हुन्छ । यस्ता गीतहरु धेरै पहिले देखि मौखिक परम्परामा रहेर हस्तान्तरित हुदै आएका छन् । तसर्थ यसमा भाषाको पुरानोरूप पनि बाकी रहेको देखिन्छ ।

३-४-३ चरण वा पाद

लोकगाथाको संरचनामा चरण वा पाद पनि हुन्छन् । यसको एक चरणमा दुई पद हुन्छन् र दुई चरणपूरा भएपछि एउटा गीत पूरा हुन्छ । प्राय : एक चरणको अर्को चरणसंग तुक मिलाएको हुन्छ भने केही गीतहरुमा दुवै चरण प्रासङ्गिक रूपले सम्बद्ध देखिन्छन् भने केही गीतमा एउटा चरणको प्रसङ्ग अलग र अर्को चरणको प्रसङ्ग अलग हुन्छ । यस्तो गीतमा एक चरणले अर्थ प्रसङ्गअनुसार दिन्छ । भने अर्को चरणलाई लय मिलाउन को लागि मात्र प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

वार रैण्या भूमिको कोट मैलो मै छ हिट मौल्या घर निसी भानौ ।

हिट मौल्याघर निसी भानौ

३-४-४ लय वा भाका

लय वा भाका भनेको लोकगाथाको स्वर संगठन हो । एउटा गीतलाई गायककारको आधारमा विभिन्न लय वा भाकामा गाउन सकिन्छ । लोक गाथा गाउने शैली नै भाका हो । गीत गाइनेशैलीमा विभिन्न थेगाहरु प्रयोग गरिन्छन् । यस्ता थेगाहरुमा राम ,हाई,कठै,इश्वर,ओहो,आदि हुन भने थेगो प्रयोग नगरेर एकहोरो रूपमा गाइने भाकालाई

ठाडी भाका भनिन्छ । समूहमा थेगो प्रयोग नगरिकन गाउने गीतमा एक प्रकारको लवज हुन्छ । जसलाई स्थानीय भाषामा राग भनिन्छ । एउटाको स्वरमा सबैले राग वा लवाज मिलाउनुलाई रागराख्नु भनिन्छ ।

३-४-५ छन्द

अत्यानुप्रास युक्त साहित्यिक विधामा कुनै कुनै छन्द रहन्छ । धेरै जसो लोकगाथा निश्चित छन्दका रूपमा वाधिएका हुन्छन भने केही गाथाहरु पद पक्ति नमिलेका पनि हुन्छन्

३-५ लोकगाथाको प्रायोजन

लोकगाथा लोक साहित्यको महत्वपूर्ण विधा भएकोले यसको प्रायोजन वारे विचार गर्न प्रासङ्गिक नै हो लोकगाथाका केही प्रायोजनहरु यस प्रकार छन् ।

३-५-१ आनन्दको अनुभव

गीतको प्रायोजन नै आनन्दको अनुभव गर्नु गराउनु हो । लोक गाथाले पनि मानवलाई सर्वोच्च आनन्द प्राप्त गर्दछ । लोक मानिसको अभिव्यक्ति, सरलभाषा र सरस शब्दावली, नृत्य र हाउभाउका साथ व्यक्त गरिनाले व्यक्तिले आनन्दको अनुभव गर्दछ । यस प्रकारको आनन्दको अनुभव विभिन्न रूपमा प्रार्थनामूलक धार्मिक गीतहरु, ऐतिहासिक गाथाहरु, भजन, स्तुति, आरतीहरु, संस्कारहरु र विभिन्न पूर्वका उल्लासपूर्ण वातावरणमा गाइने गीतहरुवाट समेत प्राप्त हुन्छ ।

३-५-२ अनुष्ठानको सम्पादन

हाम्रो डोटेली समाजमा केही गीतहरु मन्त्रजस्तै महत्व राख्दछन् । गीतहरुवाट धार्मिक क्रियाकलाप सम्पन्न हुन्छन् र संस्कारका विधिविधान पुरा गरिन्छन् । डोटेली समाजमा लोकगाथाको अभावमा जीवनसंस्कार र देवीदेवताको पूजाआजा पनि पूरा हुदैन भन्ने जनविश्वास रहेको छ । तराई होस् वा पहाड जहा पनि लोकगाथाको अभावमा विशेष पर्व गौरा, फागु, षष्ठीपूजा, मकरसंक्रान्ति र दशै रमाइला वन्दैनन् । लोकगाथाहरु धार्मिक अनुष्ठान पर्व र संस्कारका अङ्गहुन् ।

३-५-३ समसामायिक लोक जीवनको अभिव्यक्ति

लोकगाथामा व्यक्तिले ऐतिहासिक ,पौराणिक र धार्मिक भावना अभिव्यक्त गर्दछ । त्यस्तो अभिव्यक्तिमा उसको व्यक्ति गत अनुभूति मात्र नभइ पुरैसमाजको अनुभूति वा समाजका उत्कृष्ट व्यक्तिको व्यक्तित्वमा व्यक्त भएको हुन्छ । समाजको चित्रणका साथै समाजले गरेका कर्म र भोगेका दुःख सुखको वयान हुन्छ ।

३-५-४ सामूहिक गायनको प्रयोग

सामूहिकरूपमा गायनहुनु लोकगाथाको वैशिष्ट्य हो । विशेषपर्व, जात्रा, चाडपर्व, उत्सव, धार्मिक तथा सांस्कारिक अनुष्ठानमा मानिसहरु जम्मा भएका हुन्छन् र सबैले आपसमा मीलेर गाउने गर्दछन् । यस्तो गायनले समाजिकमेल मिलाप तथा एकतामा पनि सहयोग पुर्याछ । जसमा ऐतिहासिक, पौराणीक, लोकजीवनको अभिव्यक्ति रहेको हुन्छ ।

३-६ लोकगाथाको महत्व

लोकगाथा यस क्षेत्रका जनमानसमा सर्वव्यापक छ । कुनै पर्व वा उत्सवको अवसर पाउने वीतिकै यसको अभिव्यक्ति प्रदर्शन गरेर आनन्दित हुन्छन् । लोकगाथाका खेलाडीहरु गेल घेरामा आवद्ध भइ भिन्न हाउभाव का साथ स्वर, लय र पैतला मीलाई ढोलक, मिजुराको धुनमा मस्त संग खेले र गाउने र राम हेर्नको मनोकामना पूर्ण भएका मान्दछन् । यसरी मानव हृदयमा सल्वलाएर रहेको लोकगाथाको महत्वलाई निम्न बुढामा प्रकास पार्न सकिन्छ ।

३-६-१ अन्तहृदका कुरालाई प्रस्फुटित गर्न

लोकगाथा अन्तर मनमा रहेको एक प्रकारको कथानक हो । जसले जानेको मनलाई वारम्बार प्रस्फुटनको लागि आव्हान गरिरहन्छ, भने स्रोताको मनको पनि यस्ता गाथा चक्र सुन्न उत्प्रेरित भएको हुन्छ । गायक ले गाथा गाउदै गर्दा स्रोताको अन्तर हृदयपनि प्रभावित भइ हर्ष, वेदना, मर्म, पीडा, सजिलैसंग प्रकट हुने गर्दछ । लोकगाथा जनमानसको हृदयलाई मर्ममय तुल्याउने काम गर्दछ ।

३-६-२ सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक महत्व

लोकगाथा नेपाली सांस्कृति र सभ्यताका धारकका रूपमा लिन सकिन्छ, किन भने वर्तमान नेपाली संस्कृतिको प्रवाह यसै क्षेत्रबाट भएको छ । यस क्षेत्रमा प्राचिनकाल देखि आज सम्म लोकगाथा निरन्तर संरक्षण र माया पाउदै आएका छन् । यसका साथै लोकगाथामा लुकेका शब्दहरुले ऐतिहासिक महत्व राख्दछन् । इतिहासमा विर्सिएको वाटोको अध्ययन, अनुसन्धान गर्नमा लोकगाथा साहयक हुने देखिन्छ । ऐतिहासिक घटनावली लाई चिटिक्क सिंगारेर जनसमक्ष राख्ने काममा लोकागाथाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

३-६-३ सामाजिक महत्व

समाजमा परिवर्तित रूपरेखा र तीनका आशयकताहरु औल्याउनुमा लोकगाथा विधा अति सफल भएको छ । यसमा वक्तृता कौशल हुनाले यसको ज्ञान सरता पूर्वक प्राप्त गर्न सकिन्छ । लोकगाथा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र पारम्पारिक समाजको मनोदसा वा काम गर्ने पद्धतिको चित्रण गर्न सफलता पाउनमा सर्वतम पक्ष समुह स्वर हो । लोकगाथा खेल्दा

उच, निच, धनी गरीव, छुवाछुत, स्त्री पुरुषको भावना नराखी सवैले समानरूपमा सहभागी हुन पाउनमा पनि लोकगाथाको ठुलो महत्व रहेको छ ।

३-६-४ धार्मिक महत्व

धार्मिक विषयवस्तुका गीतहरु मागल, फाग, भोलउलो भैनी, भारत, कर्खा, चैत र धमारी लोकगाथामामौलाएका छन् । लोकगाथामा रहेकोसरल अभिव्यक्तिले गर्दा लोक साहित्यको अन्य विधा भन्दा बढीलोक प्रिय बनेको छ । संस्कृतिका कठिन शब्दको उच्चारण गर्न विभिन्न प्रकारका शास्त्रीय छन्दको उच्चारण गर्नु भन्दा सरल स्थानीय भाषा मार्फत देवी देवताका स्लोक वाट स्तुति आराधाना पाउनुले पनि यसको महत्व रहेको छ । के बुढा के तरुना वालक सवैलाई उत्तीकै आनन्द प्रदान गर्ने विधा भएकोले यसको महत्व स्तह पुष्टी भएको पाइन्छ । खेल खेल्ने वा वाहिर वसेर हेर्न सवैमा समान प्रभावको महत्व रहेको हुन्छ । यसको महत्वकै कारण सिमित क्षेत्रमा मात्र नभई नेपाल भरी यो विधा फैलिएको छ ।

३-७ लोकगाथाको वर्गीकरण

साहित्य समाजको दर्पण हो भन्ने उक्तिलाइ ध्यानमा राखी के भन्न सकिन्छ भने लोक साहित्यत दर्पण मात्र नभएर अझ ऐक्सरे मेसिन हो जसले जनजीवको वाहीर र आन्तरीक दुवै पक्षको यथात प्रतिविम्ब उतार्ने काम गर्छ । तद् अनुरूप लोकगाथामा पनि विभिन्न मान्यता र जीवन दृष्टिहरु समेटिएका छन् । यस्ता डोटेली लोकगाथाहरु विविध प्रकारका छन् । विभिन्न किसिमका लोकगाथालाई नियाल्नुपर्दा यसका भेद उपभेदहरु जन्मन जान्छ । लोक जीवनको विविध पक्षलाई आगटेको लोकगाथाको वर्गीकरण पूर्णरूपले गर्न त सारै गाह्रौ छ ता पनि सामान्यतया लोकगाथाको वर्गीकरण निम्न आधारमा गर्न सकिन्छ ।

१. आकारको आधारमा

२. प्रस्तुतिका आधारमा

३. शिल्पविधानका आधारमा

४. विषयवस्तुको आधारमा

३-७-१ आकारको आधारमा

लोकगाथाको संरचनाको क्रमलाई केलाएर हेर्दा दुई प्रकारले वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ ।

३-७-१-१ लघुलोकगाथा

धरै लामो आकार नभई मध्यम खालका वा नायकको जीवनको सम्पूर्णताको व्याख्या नभई कुनै एक पक्ष वा एउटा घटनाको मात्र प्रस्तुति भएका गाथाहरु लघुलोकगाथा अर्न्तगत पर्दछन् । यस्ता लघुगाथामा चैत, धमारी, संगीनीवालन, चरित्र लीला आदि पर्दछन् ।

विद्रा वन भै क्याउ करती

विद्रा वनमे घर लायो ।
कसी मुरतीको घर लायो
मट्टी खोदी खोदी घर लायो ॥

३-७-१-२ वृहत् लोकगाथा

जुनगाथामा जीवनका विभिन्न खण्डहरूको चित्रण गरि सम्पूर्ण जीवनको वर्णन हुन्छ, वा एउटै कथामा प्रासङ्गिक उपकथाहरूको समेत संयोजन भएको हुदा कथानक एकोन्मुख नभई विभिन्न कथाधारमा फिजिएको वृहत् आयाम भएका लोकगाथा वृहत्लोकगाथा हुन । यस्ता लोकगाथामा जितारी मल्लको भारत, भागेश्वर देवताको भारत, वेताल देवताको भारत, उदाछपलाको भारत आदि पर्दछन् ।

एक वीस पौचेका हरि मल्ल राजै
चार पुगी पौचेकी भवमल्ल रानि ।
यि दुइको विवाह भयो ।

३-७-२ प्रस्तुतिको आधारमा

प्रस्तुतिको आधारमा लोकगाथालाई निम्न तीन प्रकारमा बाड्न सकिन्छ ।

३-७-२-१ वाद्य लोकगाथा

गाथाको गायनमा सारङ्गी, हुडुको, ढोलक, जस्ता वाद्य वादनको धुनमा गाईने गाथालाई वाद्यलोकगाथा अन्तर्गत लिइन्छन् । वाद्यका सुरतालमा गाउदा यी गाथाहरू अति रम्य र श्रुतिमधुर हुने भएकाले श्रोतावर्गलाई आनन्दित पार्दछन् यदि वाद्यवादन विना नै यिनको गायनमा रस वा आनन्द आउदैन यस्ता लोकगाथामा उषा चरित्र, उदैचन्द्र राजा सकराम कार्कीको हुडुको भारत मनकोइला रानी आदि पर्दछन् ।

३-७-२-२ नृत्य लोकगाथा

विभिन्न प्रकारका वाद्यवादन वजाउदै गाउदै र संगै नाच्दै गरिने हुदा यस प्रकारका लोक गाथालाई नृत्य लोकगाथा भनिन्छ । गायन, वादनको अत्यन्त सुन्दर संयोजन हुने घाटु, सोरठी वालुन, चरित्र, भारत आदि नृत्य लोकगाथा भित्र पर्दछन् ।

३-७-२-३ कष्ट्य तथा पाठ्य लोकगाथा

वाद्ययन्त्रको र नृत्यको प्रयोग नगरी कण्ठ भएका कुरालाई एकोहोर भट्ट्याएर भन्ने र श्रोताले सुनेर आनन्दित हुने लोकगाथा कठ्य तथा पाठ्य लोकगाथा भित्र पर्दछन् । जसमा चाचरी गाथा, देउकला चेली गणेश देवताको मैनी आदि यसभित्र पर्दछन् ।

३-७-३ वनावटको आधारमा

वनावटको आधारमा लोकगाथा लाई निम्न दुई भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ ।

३-७-३-१ घटनाप्रधान लोकगाथा

घटनामा आधारित लोकगाथालाई घटना प्रधान लोकगाथा भनिन्छ । घटना प्रधान लोकगाथामा चरित्रभन्दा पनि घटनाको श्रृङ्खलावद्ध प्रस्तुति गरिन्छ । यस्ता लोकगाथा कुलूहलपूर्ण भई श्रोतालाई निकै उत्साहित बनाउने र आनन्दित पार्ने कार्य यस्ता गाथा हरुले गर्दछन् । घटना प्रधान लोकगाथा नव्वे सालको भूकम्प ,महाभारत ,रामायण ,भोटको लडाईको सवाइ आदि पर्दछन् ।

३-७-३-२ चरित्र प्रधान लोकगाथा

जुनलोकगाथामा पत्रलाई माध्ययम बनाएर त्यसैको जीवनमा उतारचढाप आएका घटनाहरुको श्रृङ्खलावद्ध प्रस्तुति गरिन्छ, त्यस्ता लोकगाथा लाई चरित्रप्रधान लोकगाथा भनिन्छ । यस्ता लोकगाथामा नाग मल्ल को भारत विका पनेरुको चैत अमरसिंह थापा, भीमसेन थापा आदिका चरित्रमा आधारित लोकगाथा चरित्र प्रधान लोकगाथा भित्र राख्न सकिन्छ ।

३-७-४ भावका आधारमा

मान्छेको मनभित्र रहेको विभिन्न आवेग सम्वेगलाई भाव भनिन्छ, र भाव अनुसार रसको उत्पत्ति हुन्छ । ती नवरस को यहा वर्णन नगरी भावलाई नै प्रमुख आधार मानेर हेर्दा नेपाली लोकगाथा निम्न चार प्रकारका देखापर्दछन् । जस्को छोटो जानकारी दिन औचित्य पूर्ण देखिन्छ ।

३-७-४-१ प्रेम गाथा

प्रेम को विषयलाई लिएर गाएका गाथाहरु यस भित्र पर्दछन् । यी गाथाहरुमा प्रेमि प्रेमिकाको मिलन विछोड वीरह वेदना खुसी विष्मात सहित श्रृङ्गार मुलक अभिव्यक्ति पाइन्छ । सम्भोग श्रृङ्गार विपरलम्भ श्रृङ्गारको प्रस्तुतिले यी गाथा सुखात्मक र दुःखात्मक दुवै हुन्छन् प्रेम गाथामा प्राय सरल सहज र स्वच्छ निर्मल निश्चल चोखो प्रेमको अभिव्यञ्जन भएको पाइन्छ । भनाइवाट पनि स्पष्ट हुन्छ प्रेम गाथाका रुपमा रहदा बहुहरि मल्ल राज उषा चरित्र जस्ता लोकगाथालाई लिन सकिन्छ ।

३-७-४-२ वीर गाथा

राष्ट्र राष्ट्रियता जातियता र स्वपनको र रक्षाका लागि आत्माको वलीदान गर्ने युद्धमा हुमीनपनि पछि नहट्ने अत्यन्त साहास र वीरताको भावले भरिपूर्ण चरित्रको वखान गरिएको लाकगाथा वीरगाथा हुन । यस प्रकारका गाथाहरुमा करवा, खाडो, चाचरी चैत र

भारत पर्दछन् । यस प्रकारका वीरगाथा नेपालमा प्रशिद्ध भएका भक्ति थापाको कर्खा ,अमरसिंह थापाको चैत उदछपलाको भारत भीमदत्त पन्तको भारत आदि देखा पर्दछन् ।

३-७-४-३ करुणमूलक गाथा

जुनगाथाको विषयवस्तुनै करुणाले भरिपूर्ण हुन्छ र जसको श्रवणले श्रोतावर्गमा द्रवीभूतको भावना जागृत गराउछ । त्यस्ता गाथालाई करुण गाथा भनिन्छ । यस्ता गाथाहरुमा वालाचन्द्र, एकली छोरी, काठे र चेली, कलस र सरुमै रानी यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

३-७-४-४ भक्तिगाथा

जुनगाथामा ईश्वरीय भक्तिभाव शक्तिको उपासना स्तुति वखान आस्था विश्वास प्रकट गरी अदृश्यशक्तिको महिमा वखान गरिएका गाथालाई भक्ति गाथा भनिन्छ । यस्ता गाथाहरुमा गणेशको भोलाउलो, सीताको चैत, श्रीकृष्णको धमारी भागेश्वरको गाथा आदि उल्लेखनीय छन् ।

३-७-४-५ रोमाञ्चक गाथा

काल्पनिक घटनालाई आधार बनाई श्रोता वर्गको मनलाई हर्ष भय त्रास, शोकले भयभित र अल्हादित पारेर रोमाञ्चक आश्चर्यजनक पादै आनन्द प्रदान गर्ने गाथाहरु रोमाञ्चक गाथा भित्र पर्दछन् । यस्ता गाथाहरुमा कासीराम पैकेली र डााफे र मुरली अग्रपंक्तिमा रहेका छन् ।

३-७-५ विषय वस्तुका आधारमा

लोकगाथाले सम्प्रेषण गर्ने सन्देशको आधारमा यस्तो विषयलाई छट्याउने गरिन्छ । यसले खासगरी ऐतिहासिक सामाजिक पौराणिक र अतिप्राकृतिक जस्ता विषयलाई अंगाल्दछ । यिनी विषय वस्तुको वर्णन निम्नानुसार गरिन्छ ।

३-७-५-१ ऐतिहासिक गाथा

ऐतिहासिक तथा विगतका घटनाहरुको वर्णन गर्ने गाथालाई ऐतिहासिक गाथा भनिन्छ । यस अन्तर्गत जितारी मल्ल, रिपु मल्ल भारत कर्खा, चौत, सवाइ, स्थान परिचय वंशावली काटमार तथा विगतका घटनाको वर्णन आदि पर्दछन् । जस्तै

वाइसी चौबीस राज्य मिलाई एक राज्य बनायो
नाम पनि पृथ्वी पर्यो पृथ्वी जमायो ।

अनासी सालमा जन्म्या एकतीसमा मरिग्या
नेपाल आमाको मुहार उज्यालो गरिग्या ॥

३-७-५-२ सामाजिक विषयका गाथा

समाजमा प्रचलित राजनैतिक आर्थिक जातीय तथा लैङ्गीक समस्या जस्ता सामाजिक चित्रण गर्ने लोकगाथा लाई सामाजिक गाथा भनिन्छ । यस अर्न्तगत एकली छोरी, मनकोइला रानी, हरी मल्ल राजा र छोरी मार्ने बाबु आदि पर्दछन् । जस्तै :
माइत छोरी सरस्वती, पोइल छोरी दासी
जीन्दगी विताउनुपर्ने नावोली नहासी

३-७-५-३ पौराणिक विषयका गाथा

पौराणिक ग्रन्थहरुमा उल्लेख भएका कथा र व्यक्तित्वको वर्णन गर्ने लोकगाथालाई पौराणिक गाथा भनिन्छ । जस अर्न्तगत रामायण ,महाभारत , देवी भागवत ,कथाहरु र रामचन्द्र सिता कृष्ण र शिवजी जस्ता व्यक्तिहरुको बारेमा उल्लेख हुन्छ ।
पाचै पाण्डव केदार चल्या ,छोरी वैना लागिन पछेट
पछेटि नलाग मेरी छोरी वैना ,घर तेरा काखिको वालो ॥

३-७-५-४ अतिप्राकृतिक गाथा

पौराणिक ,सामाजिक र ऐतिहासिक गाथाले समेट्न नसकेका विषयवस्तुको आधारका गाथा अतिप्राकृत गाथा हुन् । यस भित्र भुत प्रेत टुनामुना धामीभाक्री परि अप्सरा र चराचुरुङ्गी का कुराकानी जस्ता गाथा यस भित्र पर्दछन् । यस्ता गाथामा डाफेर मुरली कटपुतली भरथरीको गाथा यस भित्र पर्दछन् ।

डाफेकी ज्यामा त्यो तुछी वूढीले

हातमा लाल्टीन ल्याईर कन

भलकी टलकी पलकी हेर्दा

कै कै रातो छिर्विरी छिर्विरी

चट्ट परेको छोरोपो पाइछ नि

३-८ लोकगाथाका विशेषताहरु

लोकगाथा आफैमा स्वतन्त्र विधा हो । यसका विशेषताहरु विविध छन् ।प्रमुख रुपमा लोकपद्यको विशेषता नै छोटो वाक्य र श्रुतिमधुर संवेदना उच्छवास उत्पीडन र वेदनाले व्यथित हृदयका मर्महरुको मार्मिक चित्रण श्रोताहरु समक्षे पस्कनु हो यतीमात्र नभएर लोकगाथाहरु आफैमा पूर्ण छन् । यसका कतीपय विशेषताहरु संगै लोक सहित्यका विशेषताहरूसंग समानता राख्न पुग्छन्, यो असोभावीक पनि होइन । लोकगाथाका केही मूलभुत विशेषताहरु यस प्रकार छन् ।

३-८-१ आख्यानात्मकता

लोकगाथाहरु देवी देवता वीर पुरुष वा सामाजिक पिडा वेथा र दर्दसंग सम्प्रद्धी आख्यानहरुको श्रीडखलावृद्ध संस्कृति आराधना महिमा आदिको वर्णन हुने भएकोले गाथालाई आख्यानात्मक प्रसतुति भनिन्छ ।

३-८-२ रचनाकार र रचनाकारको अज्ञात स्थिति

लोकगाथा एक व्यक्तिले रचनागरेता पनि मौखिक रुपमा एक दोस्रोमा हस्तान्तरित हुने भएकाले यी कसले रचना गरेका हुन र कहिले गरेका हुन भन्नेकुराको कुनै जानकारी हुदैन ।

३-८-३ प्रमाणिक मूलपाठको अभाव

लोक साहित्यको परम्परा मौखिक हुने भएकाले मूलपाठको देश कालबमोजिम परिवर्तन हुदै जाने भएकाले यिनको मूलपाठको अभाव देखिन्छ ।

३-८-४ मौलिक एवम् मौखिक रचना

लोकसाहित्य मौखिक परम्परामा जीवित रहने र यसमा विसुद्ध मौलिक पनि रहन्छ । वूढा मरै भाषा सरै जस्तै उक्तिका आधारमा लोकगाथा जीवित रहेको हुन्छ ।

३-८-५ मंगलगानको परम्परा हुने

हाम्रो पूर्वीय साहित्यको मुख्य विशेषता कुनै पनि कामगर्नु भन्दा पहिले कामको पूर्णताको मंगलगान गर्ने गरिन्छ। त्यस्तै लोकगाथाको प्रारम्भमा मंगलगानको परम्परा रहेको हुन्छ ।

३-८-६ सरल एवम् स्वभाविक गेयात्मकता

लोकगाथाहरु कुनै शब्द वाक्य वा अर्थका स्तरको विशेषता नभइ सरल सहज सव्दको आधारमा देव वा वीरगाथाहरु गीतीमय रुपमा गाइन्छन् ।

३-८-७ वाद्यतथा नृत्यको सहकारिता

केही लोकगाथाहरु वाद्यवादनको सुरतालमा गायन र नृत्यपनि अभिव्यक्त गरिन्छन् । यस्ता गाथाहरुमा वाद्यवादन र नृत्यको सहकारिता रहेको हुन्छ ।

३-८-८ वीर भक्ति एवम् करुण रसपूर्णता

नेपाली लोकगाथाहरु प्राय देश र समाजको लागि उत्कृष्ट काम गर्ने वीर पुरुष चरित्रको चर्चागरेका हुन्छन् । भने केही गाथाहरु देवी देवताको भक्ति आराधना र स्तुतिगानमा आधारीत हुन्छन् । सामाजिक गाथाहरु कर्णरस पूर्ण हुन्छन् ।

३-८-९ स्थानीयता

लोक गाथाहरु कुनै ठाउका वीर पुरुष देवी देवतातथा सामाजिक घटनाको आधारमा हुन्छन् । जुन ठाउमा ती गाथाहरु जीवीत रहेका हुन्छन् त्यस ठाउको भाषा रहन सहन भेष भुषावाट रङ्गीएका हुन्छन् ।

३-८-१० ऐतिहासिकता

लोकगाथाहरुले इतिहासको आखामा नपरेका कुराहरुलाई नै अङ्गालेर राखिन्छन् वीर गाथा अंश : सामाजिक देव गाथा आदि थुप्रै घटना साक्ष्य सूत्र वा विवरण लुकेका हुन्छन् । लोकगाथा सर्वोत्तम आकर्षक समुह गायन हो । यसमा सामूहिक स्वर गुञ्जने धनीभूत हुन्छ । यसले श्रोतालाई पनि त्यत्तिकै आनन्दित तुल्याउछ । सटिक रुपमा मानव मनका उद्गार भाषिक रुपमा स्फुरण हुनु लोकगाथाको प्रमुख गुण हो ।

निष्कर्ष

मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिमको लोक संस्कृति र साहित्यको एउटा पाटो लोकगाथा हो । जुन प्रत्येक गाथा प्रेमीको जिब्रो जिब्रोमा भुण्डिएको हुन्छ । गाथा शब्दको अर्थ शब्द-शब्द मिलाउनु या (गुथ्नु) हुन्छ । यसरी कुनै वीरचरित्रको देवी देवताको वा सामाजिक रहनसहन दुःख पीडा वा मर्मको आधारमा प्रतिभावान व्यक्तिले रचेका कथानात्मक र काव्य शैलिमा गाइने साहित्य नै लोकगाथा हो । कुनै पर्व वा उत्सव आएमा गाथा प्रेमीको जिब्रोमा यी शब्द हरु नर्तन गर्न थाल्छन त्यतिवेला सामूहिक रुपमा वा एकलरुपमा रसीलो स्वरमा गाएर आफु र श्रोताको मनलाई समेत आनन्द पार्दछन् । लोकगाथा ऐतिहासिक प्रवाह र स्वतन्त्र मौलिकता रहेको हुन्छ । यसमा भाषको मूलश्रोत स्थानीय हृदयका भावना ,नानारस स्वच्छ विचार एवं प्रकार सहयगम्य प्रकृति र मनोहर लोक साहित्यको प्रवाह यसमा पाइन्छ । विभिन्न संस्कार वा पर्वहरुमा गाथा प्रेमीका मुखवाट रोकिनसक्दा मूलफुट्छन् जसका कारण सुन्न वसेका व्यक्तिहरु पनि खेलखेल उत्साहित हुन्छन् । यी गीतहरु प्राय : सामाजिक परिवेश वीर वीरङ्गनाको चरित्र गान र देवीदेवताको स्तुतिगानमा हुन्छन् । लोकगाथा गीतलय र समूहगायनमा बढी जोड दिइन्छ । लोकगाथामा कुनै व्यक्तिको चरित्रको वा देवताप्रति को भाव व्यक्त गर्ने प्रक्रिया हो यस्ता गीतहरु परम्परादेखि चलिआएका र जनसमुदायमा गहिरो छाप परिसकेका छन् । प्रेमका दृष्टिले तथ्यपूर्ण संस्कृतिका दृष्टिले सारपूर्ण, भक्तिका दृष्टिले भावमय र साहित्यको दृष्टिले उच्चकोटिका हुन्छन् ।

चौथो परिच्छेद

डडेल्धुरा क्षेत्रमा प्रचलित गाथाहरुको वर्गीकरण र विश्लेषण

४-१ डडेल्धुरा क्षेत्रमा प्रचलित लोकगाथाको परिचय

लोकगाथा शब्द संस्कृतको “गाथिन” वाट नेपालीमा “गाथ” बनेको हो । गाथा शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग ऋग्वेदमा र त्यसवाहेक विष्णु पुराण अमरकोश मा पनि गाथा शब्दको प्रयोग देखिन्छ । गाथा शब्दमा लोक शब्द जोड्दा लोकगाथा बन्न गएको छ । जसको अर्थ पूर्ववर्ति चर्चा र प्रसंगले अख्यानात्मक वर्णन गरिएको गीती तत्व युक्त ,मौखिक परम्परामा जीवीत रहेको, लोकले वानाएको वर्णनात्मक कथानै लोकगाथा हो । यो विधा गायन र खेल दुवैलाई जनाउदछ । डोटेली लोक जीवन लोकगाथाको सर्वाधिक महत्व रहेको छ । लोक साहित्यको अन्य विधा जस्तै लोक गाथाले पनि आफ्नो स्थान सुरक्षित राखेको छ । लोकगाथलाई केही व्यक्तिहरुले गायन नृत्य भन्ने गरेका छन् । तर गायन यसको मुख्य पक्ष हो नै नृत्य भन्ने प्रसंग भन्दा खेल भन्न उपयुक्त देखिन्छ । यसखेलमा नृत्य भै अनेक प्रकारका अभिनय नभएर एकै किसिमको पदचालन र जिउहल्लाउने वाहेक अन्य नृत्यगत विशेषता देखिदैन । विभिन्न मेला ,उत्सव ,जात्रामा लाग्ने र महिलाको अलग-अलग समूहमा हात मिलाई ठूलो घेरा बनाएर हल्लीदै पैतला मिलाउदै र स्वरमा स्वर मिलाउदै गीत गाउदै वाया वाट दाया तिर एक नासले कदम मिलाएर अधि बढ्छन् । लोकगाथालाई प्रयोगमा ल्याउन समुहको आवश्यकता पर्दछ । यस्ता गीतहरु विशेषपर्व ,जात्राको वेला प्रयाग गर्न सकिन्छ । गीत गाउदा कुनै थेगोको पनि प्रयोग गरिन्छ, भने कुनैमा थेगो विना नै गाइन्छ । थेगो प्रयोग नहुने गीतलाई ठाडी भाका भनिन्छ ।डडेल्धुराका लोक गाथाहरु चाडपर्व ,धार्मिक अनुष्ठाका वेलामा प्रयोग गरिन्छन् । यहाको जन जीवनमा लोकगाथा भिजीसकेको छ । उत्कृष्ट साहित्य जहिले पनि सक्कली हुन्छ । सक्कली साहित्य जनताको मुटुको स्पन्दनवाट निश्केको हुन्छ । यसरी लोकगाथा पनि डडेल्धुरा वासी जनताका मुटुमा स्पन्दन नै हुन् । यी गीतहरुको लागि धेरै साहित्यिक ग्रन्थको अध्ययन ,मनन,गर्नुपर्दैन गाथा पारखी संग सम्बन्ध राखेर र भन्न लगाउने र आफुले कण्ठ वा टिपोट गर्दा पूरछ । यसमा विगतका दिनमा यस भुभागमा केकस्ता व्यक्तित्वहरुले जन्म लिइ र के कस्ता काम गरे ,पृथ्वी को रक्षामा खटीएका देवी देवताहरुको उत्पत्ति कसरी भयो भनने कुराको ज्ञान प्राप्त हुनका साथै मनोरञ्जन समेत प्राप्त गर्न सकिन्छ । लोकगाथाहरु समाजमा मैखिक परम्परामा हस्तान्तीत हुदै आएका छन् तर कुनै व्यक्तिले यसको श्रृजना गर्दा आफ्नो ठानेर मौलीकता समेत थपेर अभिव्यक्त गर्ने गर्दछन् । लोक साहित्य समाजको ऐना हो भने भौ चाडपर्व, धार्मिक मान्यता र ऐतिहासिक मान्यताको तस्वीर खिचिएको हुन्छ । यसको विस्तृत जानकारीका लागि विश्लेषण र वर्गीकरण गरेर हेर्न जरुरी छ ।

४-२ डडेल्धुरा क्षेत्रमा प्रचलित लोकगाथाको वर्गीकरण

डोटेली लोक साहित्यको फाटमा लोकगाथा ज्यादै प्रचलित विधा हो । परापूर्व काल देखि नै मैखिक परम्परामा एक अर्कामा हस्तान्तरित हुनु आएको गाउ गाउका केही व्यक्तिहरुका हृदयमा लोकगाथा वास गर्दै आएको यसको भण्डार ज्यादै समृद्धशाली हुदै आएको छ । तर पहिले का सवै गीतहरु लिपीबद्ध नभएको कारण अहिले तिनको वास्तवीक स्वरुप नभएपनि पुरा कथासंग मिल्दा जुल्दा गाथा भरिन्छन् जसको कारण यसको वर्गीकरण र विभाजन ठ्याम्मै गर्न सकिदैन ,यो समयको प्रवाहमा निरन्तर वगीरहने परीवर्तन शिल र मुखै मुखमा रचित र विस्तारीत एक स्वच्छ लयात्मक अभिव्यक्ती हो यस्तो वृहत आएमा भएको लोकगाथा सवैको अनुसन्धान हुनपनि असम्भव भएको अवस्थामा सिङ्गो लोकगाथाको वर्गीकरण गर्न खोज्नु हिडेर संसारको परिक्रमा गर्नु समान हुन्छ । धेरै जसो लोकगाथाको अध्ययनमा कदम चलाउने व्यक्तिहरुले यसलाई विषय वस्तुका आधारमा मात्र वर्गीकरण गर्न खोजेका छन् । यस अनुसन्धानवाट प्राप्त भए अनुसार डडेल्धुरा जिल्लाका लोकगाथलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

१ विषय वस्तुको आधारमा

२ प्रस्तुतीकरणको आधारमा

३ रस का आधारमा

४ लय वा भाका का आधारमा

४-२-१ विषय वस्तुको आधारमा

कुनै पनि कथको विषयवस्तु रहन्छ ।लोक गायनमा दिन खोजेको सन्देश वा भाव नै त्यसको विषयवस्तु हुन्छ । प्रत्यक दृष्टिले यस जीवन जगतका मूर्त वा अमूर्त वस्तुलाई चिनाउन आफ्नै किसीमको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको हुन्छ । विश्व वृहमाण्डलाई नियाल्ने क्रममा उसको निजी नजरको प्रयोग भएको हुन्छ । यही श्रृष्टाको दृष्टिनै त्यस कथनको विषय वस्तु भएर आउछ । विषय वस्तुको आधारमा माया ,प्रेम,सामाजिक चालचलन ,धार्मिक परम्परा ऐतिहासिक कथन ज्ञानात्मक लोकगाथा रहेका हुन्छन् यसको छोटकरीमा चर्चा तल गरिन्छ ।

४-२-१-१ सामाजिक लोकगाथा

समाजमा रहेका विभिन्न परम्परागत मान्यतार संस्कृतिलाई झल्काउने भाव भएका भाव भएका गीत लाई सामाजिक जनजीवनमा आधारीत गीत भन्न सकिन्छ । यस्ता गीत हरुमा यहाको रहन सहन ,भेष भूषा ,परम्परागत मान्यता लाई झल्काउने गीतहरु पर्दछन् । हाम्रो समाजमा वृहमणवर्गले पुरोहित को काम गर्ने र जजमानने वृहमणका भनेअनुसार सामाग्री तयार पार्नुपर्ने कुरालाई तलको गाथाले प्रस्टुउनु खोजेको छ ।

द्वारीको गोप जोइसी चौणीको मेघी

गोप जोइसी निसिगया मेगिका सराद

लिय लिय मेग्यानीहो दूधराखी दिए
मेगीकी मेग्यानी ले वामनलाई सोध्यो
यस्तै समाजमा कसैले पैसा कर्जा लिएर समयमा पैसा बुझउन नसकी साहुले कर्जा वालाको
जग्गा ,गाई वस्तु ,गरगहना ,जवर्जस्ती गरेर लैजाने गर्दथे । जसलाई तलको गीतले पुष्टि
गरेको छ ।

हाली हाल्यो धन चनले चना भैसी लडो
कृष्ण जोशी वामनु त ताली चुटी रुन्छ
लैभा लैभा धन चन छाइ वनाउने विणो
लैभा लैभा धन चन दूध दुने पारो ॥

कसैले समाजका व्यक्ति प्रति गलत व्यवहार गरेर जान्छ र जसमाथी त्यस्तो नराम्रो गरिएको
हुन्छ उसले देवी देवता संग गएर गुहार माग्ने वा आफुले केही गल्ती नगरेर पनि त्यसले
सतायो भने र घात गर्ने प्रवृत्ती पनि रहेको छ । जस्तै:

गोपी जोइसी वामनत देवरूपी भ्यान
मेगी चन ठगुरीलाई सुइना देखि ग्यान
आव खालई मेगीचन चना भैइसी दूध
तोइखोयौलो कोपराइको मुत
आफनी ठगुरानी थाई जिया भणउालो
तेरी अंग मेगि चन कृष्टि फोडउालो
मेगिचन ठगुरीको घरकामी गैछ
आधा राती मेगिचन पानिकी तिसाईछ
कोपराको पेशावत पानी भणी खाइछ
आफनी ठगुरानी थाई जउदे इजा भणि छे

यसरी समाजका प्रचलित विभिन्न चालचलन लाई उजागर गर्नमा लोकगाथा सफल भएको
छ । लोक साहित्य समाजको ऐना हो भन्ने उक्ती लाई लोकगाथले सत्य सावित गराएको छ

४-२-१-२ देवता प्रधान लोकगाथा

देवी देवताप्रति भावधारा लिई सल्ल वगेका लोक गाथाहरु समाजमा प्रसस्त मात्रामा
छन् ।हाम्रो डडेल्धुरा क्षेत्रमा पनि देवी देवताप्रति विश्वास राख्ने प्रचलन धेरै छ । देवी देवता
प्रति आस्था भाव जगाउन पर्छ भन्ने यी गाथामा रहेको पाइन्छ । जस्तै :

काहो गोसाईको वैसेक
काहो गोसाईको स्थान, सहस्त्रलिङ्ग ध्याऊ
शिखर गोसाईको वैसेक
टिटाली गोसाईको स्थान ,सहस्त्रलिङ्ग लोइ ध्याऊ
कैतिर वैठे सिहासन

कैतिर भरियो भरण, सहस्त्रलिङ्ग लोइ ध्याऊ

क्या छ गोसाइको मण्डप

क्या छ गोसाइका स्थान ,सस्त्रलिङ्ग तोइ ध्याऊ ॥

यस्तै भाव धारा पोखे र समाजमा देवीदेवताप्रतिको आस्था श्रद्धा वढाउने खालका लोकगाथाहरु उडेल्थुरा मा प्रचलित छन् ।

४-२-१-३ ऐतिहासिक लोकगाथा

आफ्नो स्थान, क्षेत्र र राष्ट्रको लागि समर्पित वा इतिहाससंग सम्बन्धित घटना विषय र व्यक्तिलाई लिएर श्लोक बद्ध भएका लोकगाथा ऐतिहासिक गाथा हुन् । ऐतिहासिक तथ्यसंग यी गाथाहरु पूरै नमिले पनि इतिहास को छन भने रहेकै हुन्छ । ऐतिहासिक गाथाहरु व्यक्तिपरक घटना फरक र किंम्वदन्तीमूलक पनि हुन्छन् यहा चौधौ-पन्ध्रौ सताब्दीमा अजैमेरु कोटका राजा नाग मल्लले आफ्नोक्षेत्रको नामको लागि गरेको वीरता पूर्ण कामको आधारमा यो चाचरी चल्दै आएको छ ।

ग्वान्नि नडर गडी नागी मल्ल राजा

नागी मल्ल राजा बोलन लागि गैछ

मै ठूलो ठागुर हा नागी मल्ल राजा

तै नानु देवता छै भागेश्वर देउ

नागी मल्ल भागेश्वर भै हाकाहाका

ऐतिहासिक घटना आफ्नो क्षेत्रविस्तार गर्न को लागि राजा विभोगीले गरेको हत्याहिंसा गाथा मा यसरी प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

खेच्यालेक पारीवटा रुकु रुक्या तारो

पखेइ पनेरु मुल्या तेरो वुवा सारो

एइ ढिक गड् त भारपडि गैछ

राती काली पारीका पाइक जुज्यान

पनेरु विभोगी चन्न भै काटाकाट

पैल्ली अनाइ काट्यो भन्त पनेरु

दोसर अनाइ काट्यो विका पनेरु

तेसरी अनाइ काट्यो रगी पनेरु

तेरी चिणि ढिकत आग लागि गैछ

४-२-१-४ पौराणिक लोकगाथा

रामायण, महाभारत, कृष्ण चरित्र जस्ता पौराणिक ग्रन्थवाट विषयवस्तु लिएर रचिएका गाथालाई पौराणिक गाथा भनिन्छ ।

उदाहरणका लागि महाभारको विषय वस्तुमा आधारित गाथा यस प्रकार छ ।

दामणी गिएणीको धोल । कुन्ता अपुति रैगै कोल
 सव चेलि गगनान गैन । कुन्ता गगनान गैन
 सवको दिएणो वलिरैछ । कुन्ता दिएणो निभाइगैछ
 कुन्ता धुरधुर रोइन । रुनारुनाई निमोण दुलिन
 कुन्ता सपनु होइव गैछ । उठी वसि घरलोटी आइन
 वैना सपनु भलो भैछ । तम वैना ऋषि भोज दिय
 तम वैना पाच पुत हुन्न ।

यहा हस्तानापुरका राजा धृतराष्ट्रका भाई पाण्डवकी रानी कुन्तीका पुत्र नभएर पुत्र
 प्राप्ती कोलागि आफ्नी वहिनी संग तिर्थयात्रा गंगामा गएर पुजा ध्यान गर्दा अरुको वत्ति
 वलेको र कुन्तीको निभ्यो यो कला देख्दा कुन्ता सारै दुःखीत हुन्छीन राती सपना भयो र
 त्यो सपनामा ऋषिलाई भोजन गराए पुत्र हुन्छन् भन्ने सल्लाह उनका गुरु द्रोणाचार्य ले दिए
 र त्यपछि कुन्तीका पाच पाण्डवको जन्म भएको कुरा माथीको गाथा उल्लेख भएको छ ।
 यस्तै राम चन्द्र सिताको खोजी गर्दा गर्दै लङ्का पुगेको अवसरमा तयार पारिएको हुस्को यस
 पकार रहेको छ ।

हाइ को लोग छन् लंका गन
 हाइ रामचन्द्र राजा लंका गन
 हाइ क्यौ काज छन् लंका गन
 सीताकी खोज लंका गने
 रावण मारन लंका गन

यहा राजा राम लंकामा के कामको लागि गउका हुन भन्ने प्रशनको जवाफमा सीताको
 खोजी गर्न र रावणलाई मारन रामचन्द्र लंकामा गएका हुन भनेको छ ।

४-२-१-५ राक्षस सम्बन्धी लोकगाथा

परापूर्व कालमा देवी देवता ऋषिमुनी हरुलाई राक्षसहरुले सताउने दुःख दिने गर्दथे ।
 तिनीहरु लाई नियन्त्रण गर्न नसकेर सवैमीली मारने गर्दथे यसै सम्बन्धी खपर्या नामको दैत्य
 ले देवताहरुलाई सतायो र सवै देवी देवता मिली यसको खेदो गरी मारेको किम्बदन्ती मुलुक
 लोकगाथा यस प्रकार रहेको छ ।

नयाा लाइछ वनानी पुरानी लाइछ साई
 भागेश्वर ,डागेश्वर दुवै साक भाई
 डाकेश्वर माणौ खपर्या लाग्यो भाई
 काली सैनी देउ चलन लाग्या
 पाशाराय देउ चलन लाग्या
 नागार्जुन देउ चलन लाग्या
 कैलपाल देउ चलन लाग्या

लाटाराय देउ चलन लाग्या

मणिलेक देउ चलन लाग्या

समैजि देउ चलन लाग्या

सोल शिवाल चलन लाग्या

वार दानव चलन लाग्या धरती कम्पन लागि गैछ ।

पुगीगया जोराइल देश । खपड्या ताल लुकी रैछ

रगत की ताल लुकी रैछ । चार देउ चारकुना वस्या

कालिसेनी नेल पैरन्ना । नागार्जुन जाल हाणन्ना

लाटाराय काटोर गोदन्ना । कैलपाल तरवार हणन्ना

खपर्या दानौ मारि लोटाइछ, चौकुना गैनिर धात

खपर्या दानौ मारि लोटाइछ, तिरिविणि धोइहाल्यो खाणो

यसरी परापूर्व कालमा देवी देवताहरु लाई अनेक दानवहरु दुःख दीने र सताउने काम गरेको भन्ने किम्वदन्ती मुलुक लोकगाथा पनि यस क्षेत्रमा प्रचलित छन् ।

४-२-२ प्रस्तुतिकरणका आधारमा

प्रस्तुतिकरण भनेको लोकगाथाको प्रायोगिक पक्ष हो लोकगाथा प्रस्तुत हुने तरिका वा प्रयोग हुने तरिका नै यसको प्रस्तुतिकरणको माध्यम हो । प्रस्तुतिकरणको आधारमा लोकगाथालाई निम्न उप शिर्षक मा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

४-२-१ एकल गाथा

एकहोरो रुपमा गाइने गाथा लाई एकल गाथा भनिन्छ । यस्ता एकल गाथाहरुमा कुनै उत्कृष्ट व्यक्तिको चरित्र वा साङ्गोपाङ्ग कथाको रुपमा प्रस्तुत गरिन्छ । यसको गायनमा एक भन्दा बढी व्यक्ति पनि सहभागी हुन्छन् । यस्ता गाथा गाउदा स्थानीय वाद्यय साधन(हुड्को) को प्रयोग गरिन्छ ।

भूमिराज देवता तमि दाइन भया

तमिहामि खेलन आउला

महाराज देवता तमि दाइन भया

फिरिहामी खेलन आउला

लाटा,कटारीमल्ल तमि दाइन भैरया

तमिहामी खेलन आउला

यी गीतहरु उकहरो रुपमा आफैले गाएर एक-एक देवताको नाम जपदै आफ्नै कल्याण र देवतापनि धन्य हौ भन्ने भाव व्यक्त गरेका हुन्छन् ।

४-२-२-२ सामूहिक गाथा

धेरै व्यक्तिहरुले एक आपसमा मिलेर दुई समुहमा विभक्त भई खेलिने लोकगाथा सामूहिक खेल तथा नृत्य भनिन्छ । व्यक्तिहरु गोल बद्ध भई सामूहिक रुपमा पालोपालो गरी

गीत गाउने र पैतला मिलाई बाजाको रुपमा खैजडी, मिजुरा ढोलक र हुड्को को धुनसंग वाया वाट दाया तिर घुम्ने गरिन्छ । यस्ता गाथामा गायन नृत्य दुवै हुन्छ । दुवै समुहमा गीत भन्ने व्यक्ति एक हुन्छ उसले लोकगाथा लाई चरणवद्ध रुपमा भट्याउछ र गायक हरूले स्वरमिलाई एक चोटी एक समुहले गाउछ भने त्यस पछि अर्को समुहले गाउने गर्छन् डडेल्धुरा क्षेत्रमा विशेष पर्व गौरा माघे संक्रान्ति आश्विनसंक्रान्ति आदि पर्व र भागेश्वर उग्रतारा जात्रा डागेशरी जात्रा र वेताल आदि जात्रामा चैत धमारि दुसको भैनी चाचरी र भारत जस्ता लोकगाथा सामूहिक गाथा अर्न्तगत नै पर्दछन् । यस्ता गाथाहरु निम्न प्रकार छन् ।

चैत

भुमिराज देवी तिर्थ चल्यान वालोपाण्यो भनिकार
 ईश्वर वालो पण्यो भनिकार
 वालो भुलेइहाल वालो पतेइहाल ,वालो भुराइ जनमार
 ईश्वरवालो भुराइ जनमार

धमारी

लिपिधसी आग्नी वनाइछ
 आगनीमाई विस्कून हाल्यो
 गीएणीले छौनो अणेइछ । अपुतीको जन ठुडेइ धान
 तै छौनी अपुती रैजाली । अपुतिको कयौ छ पछेयाण
 पूतालीको कयौ छ पछ्याण । पूतालीको छाली मोट्टो होलो
 अपूतालीका सूप्पो छापरी

भलौलो

घाटपारी वरपिपल लछि राम हरी
 पीपल फणकि गैछ पात हो लछि रामहरी
 पूर्वकी वेइगइ छ रात हो लछि राम हरी
 पश्चिम दश घडी रात हो लछि राम हरी
 उत्तर छई घडी रात हो लछि राम हरी
 दक्षिण चार घडी रात हो लछी राम हरी
 हरिद्वार विउज्या हरिज्यू हो लछि राम हरी

चाचरी

विउज विउज राजा युधिष्ठिर गाधिवसनी
 वसनी वेला भइछ राम राम
 विउज विउज भिमसेन वाहु हाकनी वेला
 भैछ राम राम
 विउज विउज पाइक अरजन वेजो खेलान वेला
 भै छ राम राम

विउज विउज ब्रम रामसितै वेद पणनी वेला
भैछ राम राम

भारत

अजुध्या कोटैका राजा
तिनको दशरथ नाउ
तिनरी कति रानी छन्
तिनरी तीन रानी छन्
तीन रानी पानी घाट गईन
पानीघाट सीमलैको रुख
तै रुख सुवाईकी घोल
पडी गैछ सिलाका डिठ

उपर्युक्त प्रकारका लोकगाथाहरु सामूहिक रूपमा एक पिढीवाट अर्को पिढीमा हस्तान्तरण हुदै आएका आएका छन । देवी देवता प्रतीको आराधना, जीवन चरित्र नृत्य सहित स्वरमा स्वरमीलाई गाइने गीतले खेल्ने र सुन्ने वसेकालाई समेत आनन्द प्रदान गर्दछन् । देवी देवताको मन्दिरमा कुनै पूजा आजा गरेपछि जाग्राम वसी विहानी पख सवैलाई विउभ्याउन प्रभातको समयमा इश्वरको अर्चना वन्दना गर्नाले सत्वुद्धि सत विचार उत्पन्न हुने विश्वास ले महिलाहरुले भलौल गाउने गर्छन् । जो सवैलाई उपयुक्त किसिमको सन्देश दिनमा सफल छ । यी गाथा चरित्रहरु प्राय जाग्राम तिज गौरा,आश्विन संक्रान्ति र माघे संक्रान्तिको साथै भेला जात्राहरुमा पुरुष र महिला दुवैले यस्ता खेल खेल्ने गर्छन्

४-२-३ रसका आधारमा

कुनै पनि साहित्यिको अध्ययन वा श्रवण पछि मानिसका मनमा उत्पन्न हुने भावना नै त्यसको रस हो ।सामान्य तया रस का नौ प्रकार मानिएका छन् । लोकगाथा पनि यी नौ वटै रसका भावहरु रहेका छन् । यिनको छोटो चर्चा र उदाहरणहरु तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

४-२-३-१ श्रृङ्गारिक रसका गाथा

रति र प्रेम स्थायी भाव हुने रस लाई श्रृङ्गार सरस भनिन्छ । प्रेमी प्रेमीकाकाहरुले प्रेमलाई विषयवस्तु बनाएर लेखीएका वा गाइएका लोकगाथा श्रृङ्गारिक गाथा अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । श्रृङ्गार रस पनि दुई प्रकारको हुन्छ । १ विप्रलम्भ श्रृङ्गार २ सम्भोग श्रृङ्गार यी दुवैका उदारण तल हेरौ ।

१ विप्रलम्भ श्रृङ्गार

रामज्यू वालन लाग्या

तमसीता महलमाई वस
हम जानौ विन्द्रावन वास
सीता रानी पछालागि गइन । राम ज्युवन वास चल्या

२ सम्भोग श्रृङ्गार : उर्मिला लक्ष्मण सित

सुर्ति कृति भरतकि भइन
मण्डवी सत्रुधनसीत
व्याल घर लौटी आइन
माथि उल्लेखित गीतहरुमा हेर्दा विप्रलम्भ श्रृङ्गारमा विछोडको दुःख व्यक्त छुटेका प्रेमी पति
लाइ नछोड्ने आग्रह गरेकी छिन् । सम्भोग श्रृङ्गारमा विवाह उत्सव भई अब संसारमा
आनन्द भोग गर्ने अभिलासा देखिएको छ ।

४-२-३-२ वीर रस का गाथा

कुनै पनि कार्य गर्नमा उत्साह देखाउने रसलाई वीर रस भनिन्छ । भने वल्ल
शक्तिका कारण वीर रस उत्पन्न हुन्छ । लोकगाथामा पनि वीर रसको परिपाक भएको हुन्छ
। जस्तै हनिमनत सीता खोज गया सीता जी लाइ औठी चिनो दिइछ । हनिमन त बोलाउन
लाग्या मै दिय खानाको आज्ञा सीता जी ले आज्ञा दिइहाल्यो । पाका पाका फल टीपी खायौ ।
हनिमन त वगैचामै गया । पाका पाका फल टिपी खाया
वगैचाका रुख सवै उखेल्या । चौकी पहरा सवै मार्या ॥

यहा विभिन्न समस्या हुदा हुदै पनि हनुमानले लंका गइ सीताको खोजी गरेर
आफुलाई भोगले सताएको कुरा भनि सकेपछि सीताले वगैचावाट पाकेका फल मात्र खाने
आज्ञा दिएपछि हनुमानले अघाउन्जेल फ खाई वगैचा का सम्पूर्ण रुखहरु सवै नास गरी पहेरे
दार हरुलाई पनि मारेकोले वीरता देखाएको छ । त्यसैले यहा वीर रस देखापरेको छ ।

४-२-३-३ करुण रस

आफन्त जनको वीछोडमा सोक स्थाइ भाव भएको रसलाई करुण रस भनिन्छ ।
लोकगाथा मा पनि मोह स्मृती चीन्ता प्रकट गरेको पाइन्छ । जस्तै
भागा रानी धुरुधुरु रोइन
युधिष्ठिर गोसी हमारा

आइ गइछ दुतियाको त्यारो
दुर्योधन नेलमाथी रैया
कै पैराऊ विएको पिठायो
फुलिगैछ हजारी फुल

कै पैराउ फुलकी माला

यस गीतमा दुर्योधनलाई धेरै दिन देखि वन्दी बनाएर राखेको भागारानीले युधिष्ठिर संग दुःख व्यक्त गरेर स्मृति गरेकोले करुण रस रहेको छ ।

४-२-३-४ अद्भुत रसका गाथा

विशमय स्थायी भाव हुने लाई अद्भुत रस भनिन्छ । यसमा अनौठो वस्तु ठाउ आदि आलम्बन विभाव विष्मय आश्चर्याय विचित्रता आदि उद्धीपन विभाव आखा ठूला हुनु ट्वाल्ल पर्नु पसीना आउनु अक्कन वक्क हुनु अनुभाव तथा आवेग, तर्क, दैन्य, जडता, चञ्चलता, उत्सुकताप हर्ष भ्रान्ति आदि व्यभिचारी भाव हुन् । जस्तै
भात पकाइछ, सेत किडा भाया ,रकतानी ईश्वर त्यौन भयो ।
कीमार भइ भट्ट कठायत किमार देउवा वोगटी ईश्वर ।

किमार भइ छ पन्त पनेरु किमार साउन भणारी ईश्वर ।

किमार भइ छ ऐर खडायत ,किमार वोरा उप्रेती ईश्वर ।

यहा भात पकाउदा किडार त्यौनको रकतानी वन्नुमा आश्चर्य मान्दै यो किन भयो कसरी भयो भनेर अड्कलमा माराभएको भाव व्यक्त भएको छ ।

४-२-३-५ रौद्र रसका गाथा

क्रोध स्थायी भाव हुने रसलाई रौद्र रस भनिन्छ । लोकगाथामा पनि रौद्र रस प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा शत्रु वीर आदि विपक्षी आलम्बन विभाव हमला आधार कठोर बोली आदि उद्धीपन विभाव हतियार उठाउनु हाक दिनु आदि अनुभाव तथा उग्रता आवेग आदि व्यभिचारी भाव हुन् । जस्तै

रिस रिसानो ग्वालो धाप धपानो

तै तन काली दुङ्गी गाई दोइव खान्छइ

घरकी रिथनी हता मै व हणाई छे

छाडी खोतला आसी लिङ्ग घाउ दिछ

रगतकी गड्गङ्गा रति घाट पुगी

यस गाथामा ग्वालो रिसाएर दुध दुहिने ठाउमा भएको दुङ्गामाथि आसी प्रहार गरेको ले रिसाएको छ भन्ने थाहापाउन सकिन्छ ।

४-२-३-६ हास्य रसका गाथा

हास वा हासो स्थायी भाव हुने रसलाई हास्य रस भनिन्छ । यसमा हासो उठ्दो अनुहार क्रियाकलाप र बोली भएको पात्र आदि आलम्बन विभाव आकार प्रकार रूप रंग आदि उद्धीपन विभाव आखाको खुम्च्याए वा चिम्ल्याई अनुभाव कम्पस्वेद आदि व्यभिचारी भाव हुन् । लोकगाथामापनि हासो उठ्ने कुराहरु धेरै हुन्छन् । जस्तै :

हाई एइ मेरा वालले काकुरी लाई

हाई ओ मेरा वावा जीया का गई
हाई तेरी जिया वाला वनवेत गई
हाई वनवेत हेरी आयो जिया नाईपाया ॥

यी गीतहरुमा बोलाई हेराइको आधारमा हास्य रस प्राप्त भएको छ । यी गीतमा बालक ले अर्को व्यक्ति लाई सोद्धदा तोते बोली बोलेको र क्रियाकलाप पनि उस्तै गरेको ले यहा हास्य रसको अनुभूति हुन्छ ।

४-२-३-७ विभत्स रसका गाथा

घृणा वा जुगुप्सा स्थायी भाव हुने रसलाई विभत्स रस भनिन्छ । घिन लाग्दो वा दुर्गन्धित प्राणी वस्तु ठाउ आदि आलम्बन विभाव दुर्गन्ध विकृति आदि उद्धिपन विभाव नाक थुन्नु वा खुम्च्याउनु आखा चीम्लनु ठोक्नु वेभीचारी भाव हुन । गाथामा यस्ता घृणा लाग्दा कुराहरु हुन्छन् । जस्तै

रगतकी गन गंगा नक्तनी गैछ

रूपालीको ग्वालो मुल्या औलेख भै छ

गुनाकर जोशी कमलाकरु भाट

ती दुवै चलि आया असनान गर्न

अरी हाल्यो असनान सुरीज जुरायो

सुरिज जुवार्दा गोसाइ अजोली रगत

यहा स्नान गर्न गएका जोशी र भाट ले खोलामा रगत बगेको र सूर्य अर्ध दिनेवेला आन्जुली भरी रगतै रगत देख्दा शरिरमा घृणा जुगुप्सा सस्ता भाव उत्पन्न भएको चित्रण छ ।

४-२-३-८ भयानक रसका गाथा

भय स्थायी भाव हुने रसलाई भयानक रस भनिन्छ । यसमा डर लाग्दा भूत प्रेत मसान अत्याचारी आदि आलम्बन विभाव डर त्रास आदि उद्धिपन विभाव कम्पन्न आउनु स्वर विग्रनु रौ ठाडा हुनु पसिना आउनु रुनु आदि अनुभाव तथा त्रास दैन्य आवेग चिन्ता संका आदि व्यभिचारी भाव हुन् । लोकगाथा मा पनि त्रास पूर्ण गीतहरु हुन्छन् । जस्तै :

अजैमेरुकोट जाइ वैशोक लिइछ

द्वारपाली काली सैनी पछापडी गइछ

नागी मल्ल राजालाई त्रास देखाइछ

ताा है नागी मल्ल भाजी निसी गैछ

यहा डरले आफ्नो घरमा वस्दा पनि विभिन्न प्रकारले त्रास डर धम्की देखाए र डरले घर छोडी भागेको प्रसंगले भयानक रस व्यक्त भएको छ ।

४-२-३-९ शान्त रसका गाथा

शम वा निर्वेद स्थायीभाव हुने रसलाई शान्त रस भनिन्छ । यसमा अनित्य संसार वैराग्य भाव तत्व ज्ञान आदि आलम्बन विभाव सतसङ्ग तीर्थ शास्त्र चिन्तन निती शिक्षा ईश्वर दर्शन उच्चीपन विभाव त्याग रोमान्च भिरुता आदि अनुभाव तथा हर्ष दया मति स्मृती आदि व्यभीचारी भाव हुन् । लोकगाथामा शान्त रसका गाथा धेरै छन् । जस्तै

कृष्ण का हुकुमले महल बनाउछ

महलका चारै तिर कैसि वानइछ

महलका वरीपरी पर्खाल लाइछ

हिरामोती जलकरा चारैतिर भया

ब्रह्मपुरी वैकुण्ठ रंगरोगन छाया

पाच भाइलु युधिष्ठिर राजमान भया

जल माथी थल भयो थल माथी जल

प्रस्तुत गाथामा कृष्णको आज्ञाले पाच भाइले युद्ध गर्‍यो । युद्ध समाप्त भइसकेपछि पाण्डव हरुलाई स्वर्गमा आनन्द पूर्वक वस्न आकर्षक महल शान्त सुगन्धित ठाउको वर्णनले शान्त रस प्रयाग भएको छ । यसरी लोकगाथलाई नौ वटै रसका आधारमा वर्गीकरण गरीएवाट पनि साहित्यिक रस प्राप्तहुने अनुभव गर्न सकिन्छ । रसका आधारमा लोकगाथाको मूल्ङ्गनगर्दा श्रृजनात्मक साहित्य भन्दा उच्च कोटी छन् ।

४-२-४ लय वा भाकाको आधारमा

भाका भनेको प्रकारको गीत गाउने शैली हो । गीतलाई लामो तरीकाले गाउन र वढी मनोरञ्जनात्मक बनाउन विचविचमा केही थेंगोको प्रयोग गरिन्छ । भाकाले गाउनेहरुको स्वरमा मिठास थप्नेगर्दछ । भाकालाई लय वा संगीत भन्ने गरेको पाइन्छ । भाकाको आधारमा लोकगाथलाई निम्न प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

४-२-४-१ ठाडी भाका प्रयोगका गाथा

गाथा गाउदा एकहोरो रुपमा लामो स्वरले गाउने भाकालाई ठाडो भाका भनिन्छ । ठाडो भाकाका लोकगाथा सामूहिक रुपमा गाइने भाका चर्को नभएर विस्तारित हुन्छ । यसमा स्वर घुमाएर लामो पारेर गाइन्छ । यस्तो भाकामा अगाडी पछाडी कुनै थेंगाको प्रयोग हुदैन ।

तेरी सेवा आइछ केदार

सेवा पुरी भइछ केदार

वरदेहो वरदे केदार

निधनी लाई धन दे केदार
उपुताई पुत दे केदार
के वर मागन्छै चकर या वार
वमन्यौणा वेद दे केदार
अन्धालाई आखा दे केदार

यी गीतहरु समूहमा लामो स्वर बनाएर ठाडी भाका उत्पन्न भइहाल्छ, यस्तो भाकामा प्राय
थेगो को प्रयोग गर्दैनन् ।

४-२-४-२ थेगो प्रयोगका गाथा

गाथा गाउदा केही स्थायी अन्तरा जोडेर गाउने प्रक्रिया लाई थेगो प्रयोग को भाका
भनिन्छ । यस्ता थेगाहरु सुरुमा विचमा र अन्त्यमा प्रयोग गरिन्छन् ।

अजैमेरु भुपती साइराजा पुछना लाग्या वात
माता पुच्छन लाग्या वात

कवरे होली श्याम भुत्याला कव दुर्गाकी जात
माता कव दुर्गा चतुर्दशी दुर्गाकी जात
कोरे होलो देको पुजारी कोरे होलो हित
माता कोरे होलो हित

दन्त विचारी भट्ट पुजारी बोरो होलो हित
अर्को थेगो प्रयोगको गथा

हाई कस पर्वको जौ मालिका

हाई सौन्या पन्यौ किजौ मालिका

हाई तम वणि छौ हो मालिका देवी

हाई तमरी नमुनाछ, मालिका देवी

यस्तै अर्को थेगो प्रयोगको गाथा

ओज्यु हो कुन्ता हाई रुवस

नवालि जोग्यालो देख्या हाईरुवस

मिया अनार छ हाई रुवस

यस्तै अर्को थेगो प्रयोगको गाथा

घण्टेश्वर देवा तीर्थ चल्यान वालो पाण्यो भनिकार

ईश्वर वालो पण्यो भनिकार

वालो भुलेई हाल वालो तेईहाल वालो भुराई जन मार

ईश्वर वालो भुराईजन मार

बेताल देवा तीर्थ चल्यान वालो पण्यो भनिकार

ईश्वर वालो भुराईजन मार

वालो भुलेई हाल वालो पतेई हाल वालो भुराईजन मार

माथि उल्लेखित लोकगाथाहरूमा माता, भन्ने भाका दोश्रो पटकको पहिलामा, दोश्रो गाथामा हाई सुरुमा तेश्रो गाथामा अन्त्यमा हाइरुवस र अन्तिम गाथामा ईश्वर जस्ता थेगाको प्रयोग भएका छन् । जेहोस् यसबाट योगाहरु गाथा गाउदा जहा पनि जसो सुकै पनि जोड्न सकिन्छ, भन्ने बुझिन्छ । यसरी लोगगाथा लाई वर्गीकरण गर्दा साकाजिक ऐतिहासिक पौराणिक देवता आदिमा विभाजन गरिएको छ, भने प्रस्तुतिको आधारमा एकल र सामूहिक गरी वर्गीकरण गरिएको छ । रसको आधारमा वर्गीकरण गर्दा श्रृगार वीर करण अद्भुत रौद्र हास्य विभत्स र शान्त रसमा विभाजन गरिएको छ । लय वा भाकाको आधारमा ठाडी र थेगो प्रयोगको भाका गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ ।

४.३ डडेल्धुरा क्षेत्रमा प्रचलित लोग गाथाको विश्लेषण

लोकगाथाको विश्लेषण गर्दा प्रस्तुत सङ्कलन साग सम्बन्धित दुई हरफको एक गितलाई नै आधार मानि यसैको केन्द्र विन्दुमा लोकगाथाको तत्वहरु शब्द शक्ति र विषय बस्तुलाई लिएर यसको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

लोकगाथामाभाव विधान, लय विधान, छन्द र अन्त्यानुमास रहने हुदा यसलाई लिखित वा सिर्जनशिल साहित्यको कविता विद्याको नजिकबाट हेर्न सकिन्छ । किनकि भाव लय छन्द जस्ता तत्वहरु कवितामा पनि रहेका पाईन्छन । लोकगाथामारहने ईनै विभिन्न अङ्गहरु र विषयबस्तुको आधारमा यसको विश्लेषण निम्न शिर्षकमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

४.३.१. लोकगाथाको तत्वगत विश्लेषण

लोकगाथाको संरचनामा प्रयोग हुने विभिन्न अङ्गहरुलाई आधार बनाई यसको तत्वगत विश्लेषण निम्न प्रकारले गर्न सकिन्छ ।

४.३.१.१. लोकगाथामाभावात्मकता

लोक गाथाले व्यक्त गरेको केन्द्रिय कथ्य वा भावन नै यसको मुटु हो । यसकलाई भाव रस सौन्दर्य अर्थ सन्देश पनि भनिन्छ । भावले लोकगाथामारहेको शब्द र समग्र गीतको अर्थ प्रकट गर्ने गर्छ । भाव वा विचार प्रत्येक हरफमा फरक फरक हुन सक्छ ।

लोकगाथामाभक्ति हास, वैराग्य, क्रोध, शोक, विष्मय आदि भाव रहेका छन् । जस मध्ये बढी प्रयोग हुने भक्ति भाव नै हो । यसमा रहने विभिन्न भावहरुलाई निम्न उदारणहरुबाट विश्लेषण गर्न सान्दर्भिक छ :

भक्ति भाव: नाविजी अन्तर अवजियासुर

केरे सूर्ज उवणिया ईन्नर दुवार

पाउणी पथगार धधमकार

धमधमकार त गिरिका विलास

काहान उवजीगया ममहेश्वर देउ

ईन् देवको पायपण गर नमस्कार

प्रस्तुत गाथाहरुमा देवी देवता कहावाट उत्पन्न हुन्न भन्ने कुरा जान्न आतुतता देखाएको छ । यहा प्रयोग भएका दुवार शब्दले गुहार गर उनले यहा आएका हाम्रो चमत्कार हुन्छ, भन्ने भक्ति भाव प्रकट गर्दै पहाड, पर्वतमा उत्पन्न भएका शिवलाई नमस्कारले पनि भक्ति भाव देखाएको छ ।

वैराग्य भाव: शान्ति, सम, निर्वेद वा शान्तरसमा
वैराग्य भाव रहन्छ ।

जस्तै : कृष्ण पनि गोरु ग्वाला रामत शिकारी

युधिष्ठिरको बनबास सुदामा भिखारी

यहा कृष्णले गाई चराउनु, रामले वनमा शिकार खोलेर जवीवन निर्वाह गर्नु ।

युधिष्ठिर जस्ता सत्वादीले बनवास भोग्नु र सुदामा जस्तो भक्तले भिखारी बन्नु पर्दा वैराग्य ता प्राप्त हुन्छ ।

उत्साह भाव : कुनै पनि काम गर्ने ईच्छालाई उत्साह भाव भनिन्छ । जस्तै

मारिच मिरग बनाइन्छ । मिरग अजुध्या पढाईछ

सीताले मिरगलाई देख्यो । लक्ष्मण देवर हमारा

तइ मिरग मारी हम दिय । रामज्यू मृगका पछा रामले वाण छान्यान । मिरग लक्ष्मण बोल्थ्यो यी गाथाहरुमा सीताले मृगको चहाना राख्नु, लक्षण मृग ल्याउने चाहना राख्नु, राम स्वयम गएर मृग मारी ल्याउने विचार राख्नाले काम गर्ने उत्साह उत्सुकता वा वीरभाव देखिएको छ ।

करुण भाव: आफन्त जन तथा आफ्नो मन परेको स्थानबाट विडो हुनु वा आफन्तको दुःख पर्नुले उत्पन्न हुने शोक चिन्ताले करुणभाव उत्पन्न गराउछ । जस्तै :

चामरी माई सीता विसोईन

सीता रानी धुणुथुन राईन

रि दैव हरि हो नारईन

फाटिजा कुइणेलो कालालेक

देरवन दे रामको देश ।

प्रस्तुत गाथामा सीतालाई रावणले हरण गरेर लैजादा चामरी भन्ने ठाउामा विश्राम गर्न बस्दा सीताले रुदै कालो बादललाई सराप्दै एकै चोटी हटि दियो भने म रामकोदेश लाई हेर्ने थिए भन्ने भाव व्यक्त भएकोले करुण भाव रहेको छ ।

क्रोध भाव

कसैले आफूमाथि जाइलाग्दा वा कुनै नराम्रो काम गर्दा उस प्रति रिसाएर ज्यानसमेत मार्न सम्म पुग्ने प्रक्रिया क्रोध भावमा उत्पन्न हुन ।

जस्तै:

राज्यू राजा लङ्का गण

क्यौ काज छन् लङ्का गण

राक्षस मारन लङ्का गण

क्यौ काम छन् लङ्का गण

भइछ लडाइ लङ्का गण

रावण मार्यो लङ्का गण

यहा लङ्काको राजा रावणले सितालाई हरेर लगदा रामको मनमा क्रोध उत्पन्न भयो त्यसै क्रोधको कारण धेरै राक्षस तथा रावणलाई समेत मारेकोले यहा क्रोध भाव व्यक्त भएको छ ।

विष्मय भाव : अनौठो वा अपत्यारिलो घटना भयो भने विष्मय भाव व्यक्त हुन्छ । यसमा अतिशयोक्ति मूलक घटनाको वर्णन हुन्छ । जस्तै :
दुर्योधन बोलन लाग्यो । धृतराष्ट्र वावा हमारा पाच भाइ दु वन पठाइदिय । वीरोचन वगार लाइछ ।

बणरमाइ घर बनाइछ । लाहाको घर बनाइछ ।

धृतराष्ट्र बोलन लाग्या । युधिष्ठिर भतिजा मेरा ।

एक वर्ष बणार बस । तव होलो भागको न्याय ।

यहा पाण्डवहरुले कल्पना नै नगरेको विष्मयकुरा धृतराष्ट्रले गरेको सुन्दा पाण्डवको मनमा विष्मय भाव व्यक्त भएको छ । यहा एक वर्ष लाहाको घरमा बसे पछि भाग पाउने कुराले विस्व र प्रतिकको कुरा गर्दा अतिशयोक्ति मुलक अभिव्यक्ति छ ।

घृण भाव : कुनै पनि दुर्गन्धित वस्तु देख्दा मनमा उठ्ने भावलाई घृणा भनिन्छ । जस्तै :

कृष्णजी घर लौटी आया

पुजिगया मथुरा नगरी

कनिस नजर पडी गेँछ

एक जाध हात समाइछ

एक जाध खुट्टामणि हाल्छ

जाध वीर केश मारी दिछ । रगतकी छल्लवल्ली भइछ ।

यहा कंसलाई मार्दा उसको शरीरलाई चिरेर मार्दा रगत, बोसा, हड्डी निसकिएकोले यहा घृणा भाव व्यक्त भएको छ ।

डर भाव

केही वस्तु देख्दा वा सुन्दा मनमा भय वा त्रास उत्पन्न हुन्छ भने हा डर भाव उत्पन्न हुन्छ । डरलाग्दो जनावर मान्छे, राक्षस वा संन्देशवाट पनि यस्तो भाव प्रकट हुन्छ । जस्तै :

जनगरै केदारीभाट मु गोपीको अन्त

सात चेला मारी वरे सातै ल्वारी राणी।

सातन गाईका सातइ बाच्छा रुख

ताा है केदारी भाट घर निसी गैछ ।

यहा प्रेतले जीउदा मान्छेका छोरा मारेर बुहारी विधवा बनायो गाई व्याए पछि बाच्छा रुखमा उक्लेको भावले डर त्रासको भाव व्यक्त भएको छ ।

लोकगाथामा विभिन्न प्रकारका भावहरु प्रकट भएका हुन्छन् । विभिन्न विषयवस्तुलाई अंगालेर लोक गाथा भाव व्यक्त गर्छन । एउटै प्रसङ्गमा पनि अनेक भाव प्रकट भएका हुन्छन ।

४.३.१.२. लोकगाथामालयात्मक तथा छन्द प्रयोग

छन्द हुनका लागि लय हुनु आवश्यक हुन्छ भने लयछन्द विना पनि रहन्छ । लोकगाथामालय अनिवार्य रुपमा रहेको हुन्छ । यसमा निश्चित वर्ण नभए पनि लयले लोक गाथालाई संगीतमय प्रदान गरेको हुन्छ, लोकगाथाहरु प्रायः लोक लय वा रागात्मक लयमा रहेका हुन्छन । लोकगाथामा दुई वा चार हरफमा एक श्लोकको आधारमा वर्णित हुन्छन । यस्ता गाथालाई आकर्षक बनाउने अर्को महत्वपूर्ण तत्व अप्रास हो गाथामा प्रयोग भएका दुई चरण अन्त्यमा समान ध्वनि भएका वा एक वा अनेक स्वर र व्यञ्जनको आवृत्ति हुन्छ । कसैमा आवृत्ति नभएका गाथाहरु पनि छन् । जस्तै :

बलधको बयो लैन खानो

बौसीको खण्यो लैन खानो

औसिको काट्यो लैन खानो

जातरीको पिस्यो लैन खानो

ओखलीको कुट्यो लैन खानो

सुपली फट्यो लैन खानो ।

यी गाथाहरुमा वायो, खण्यो, पिस्यो, कुट्यो, फट्यो र खानो वर्णको पुनरावृत्ति भएकोले मध्य र अन्त्यमा अनु प्रासको प्रयोग भएको छ ।

४.३.१.३. लोकगाथामा भाषा शैली र अलङ्कारको प्रयोग

अनुभूति र विचार विनमयको सशक्त माध्यम भाषा हो । भाषा शैली भनेको भाव प्रकाशनका लागि गरिने अभिव्यक्ती कौशल हो । लोक गाथा पद्यात्मक, सरल र वर्णनात्मक भाषा शैलीमा प्रसतुत हुने लोक साहित्यक विद्या हो । गायको जुन अर्थ दिन खोजेको हो त्यो अर्थ बुझाउने गीतको कला नै भाषा शैली हो । लोक गाथा जन साधारणको मौखिक रुपमा अभिव्यक्त हुने भउकाले यसको भाषा सरल सुबोध रस्थानीय हुन्छ भने शैली चाहि वर्णत्मक हुन्छ । जस्तै :

को रानी कै नन्दी मथ्याणे सुजौन्नी

द्रोपता रानी मथ्याणे सुजौन्नी

अलगनन्दा भागरती मथ्याणे सुजौन्नी

शिकार बाटन्नी रानी आरसी हेरन्नी ।

यस गीतमा प्रयोग भएको भाषा स्थानीय, सरल र सहज छ । यहाँ रानीहरु बसेर आफ्नो कपाल कोरीवाटी गरेर सिन्दुर हाली ऐना हेर्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । यसलाई स्थानीय व्यक्तिहरु सरल तरिकाले बुझ्न सक्छन् । यसमा अन्त्यानु प्राप्त मिलेको भए पनि यसमा अन्य अलङ्कारको खासै प्रयोग भएको पाइदैन ।

४.३.२. लोकगाथामा अर्थगत विश्लेषण

लोकगाथामा रहेको शब्दशक्तिलाई आधार वानाई निम्न तीन प्रकारले यसको अर्थगत विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

४-३-२-१ लोकगाथामा अभिधार्थ

लोक साहित्यको एउटा विधा लोकगाथा सर्वसाधारण को जन सहित्य भएकोले यसका वक्ता र स्रोता साधारण हुन्छन् । लोकगाथामा कुनै प्रकार को अलंकार लक्ष्यार्थ वा व्यङ्ग्यार्थ शब्द को प्रयोग नभइ साधारण कोशिय अर्थ प्रकट गर्ने अभिधात्मक शब्द को प्रयोग भएका सरल रुपमा अर्थ प्रकट हुन्छ । जस्तै:

कालीन कैलु गाईको गोदान अरलो

मनमन जाँ हगेरी होमाउलो

पैया वेलकी पाती चढाउलो

र गोसाइ शिवलिङ्ग मेरी साक भाक ॥

यी उल्लेखित गाथाहरुमा भत्तले शीव दर्शन प्राप्त गरेपछि काली गाइको गोदान गर्ने मनमन जाँतिलको हवन गर्ने पैया र वेलको पाती चढाएर प्रभुको सेवा गर्ने छु भन्ने कुरा व्यक्त गरेको छ । यी गीतहरु बुझ्न को लागि कुनै अलंकार वा अन्य अर्थको सहयोग नलीइ भाव आफै प्रष्ट छ ।

४-३-२-२ लोकगाथामा लक्ष्यार्थ

शब्दशक्तिका तीन प्रकार मध्ये लक्षणा दोस्रो शब्दशक्ति हो । कुनै पनि शब्दका वाक्यले दिने साधारण अर्थले सन्दर्भ बुझाउन नसकेमा त्यसलाई अर्कै अर्थमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ । त्यही दोस्रो अर्थवा लक्ष्यार्थलाई लक्षणा भनिन्छ । लोकगाथामा पनि लक्षार्थ को प्रयोग धेरै हुन्छ । लक्ष्यार्थ बुझ्न गारो हुन्छ । सन्दर्भ अनुसार यसको अर्थ अनुमान गरेर बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

सिरमाथी चन्द्र सुरिज

पैया धौली गंगा

पीठमाथि दुई जोला नाग

कोखोमणि पेलो पिछ्छाउणी

कुमथली भरिया कलश

कोखीमणि दुई जोला पुत

जोला पिपल ढल्या देख्या

जोला मडराउ ढल्या देख्या

घाटिनी रुद्राक्षमाला

ऐसो सपनाहम भइछ ॥

यो गाथामा सीताको स्वम्बर पछि सीतालाई सपनामा टाउको मा चन्द्र सुर्य खुट्टा तलतिर सफेत गंगा पिठीमा दुई जोला सर्प पेहेलो कपडा र दुर्य सन्तान भरीएका कलशका साथै पीपल ढलेको दुई वीरको मृत्यु भएको र घाटीमा रुद्राक्ष माला धारण गरेको देख्यो त्यहा लक्ष्यार्थको माध्यमवाट भविस्य मा सीता र राम ले वन वास भोग्नु पर्ने हो भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

४-३-२-३ लोकगाथामा व्यङ्ग्यार्थ

लक्ष्यार्थ वाट अर्थ प्रस्ट नहुन सकेपछि व्यङ्ग्यार्थले काम गर्दछ । लोकगाथा जनसाधारणको साहित्य हो सर्वसाधारण गायक र स्रोता पनि त्यस्तै हुन्छन् । तै पनि केही गथाहरुमा व्यङ्ग्यार्थ को प्रयोग भएको पाइन्छ । काम एकातिर गर्ने त्यसको लक्ष्य चाही भिन्न हुने गर्दछ । साधारण अर्थमा जुनकाम गरीदैछ । त्यो नै होकी भन्ने जस्तो लागेपनि त्यो देखावटी मात्र हुन्छ ।

कौरव वोलन लाग्या

आस भौल्या जुवा पासा खेलाउ

युधिष्ठिर वोलन लाग्या

आज भौल्या सोराले हकारो

युधिष्ठिर सुदिन्या थिया

सोइ भौल्या तिरथ गया

कुन्ता वोलन लागि गैन

जन खेलौ अर्जुन जुवा

जन हिटौ अर्जुन साभ

जन पणौ अर्जुन माभ

जुवाले पणीजान्छ कुवा ॥

उपर्युक्त गाथामा साधारण अर्थमा कौरव ले पाण्डव लाई जुवा खेल खेल्न बोलाएको छ । आमा कुन्ताले जुवा खेल ठीक होइन भन्नेकुरा सम्झाएको भए पनि कौरव को चाहाना जुवा खेलेर पाण्डवहरुको सर्वस्व लिई वनवास पठाउने र आफु स्वतन्त्र पूर्वक राज्यको ऐस अराम भोग्ने कुरा यसमा व्यङ्ग्यार्थ लुकेको छ ।

४-३-३ लोकगाथाको विषयगत विश्लेषण

विभिन्न विषय वस्तुमा लोकगाथा रहने भएकाले यसका केही विषयगत आधारमा केन्द्रित रहेर निम्न प्रकारले विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

४-३-३-१ लोकगाथामा भाला कुसार (कुराकानी)

एक व्यक्तिले अर्को व्यक्ति संग भेट हुदा सामान्य तथा चिनेकै भएपनि परिचय गर्ने गर्दछन् । त्यसपछि हाल खबर सुख दुःख का कुराकानी गर्दछन् । यस्ता सम्वादात्मक अभिव्यक्तिका लोकगाथा पनि हाम्रो यहा प्रचलित छन् जस्तै :

चणी मैरी वस चणी मैना

कुन्ता मैदा दुर्ये साक वैना

कुन्ता वोलन लागि गैन

मैदा वोलन लागि गैन

हमरात पानी छनैछ

लासी पानी धोरी वाच्छी दिय

र्याको पानी पालडी सोणा पोख

कोखीमणि रुपा धारुली

हातसमाई नेत सिरुउणी ,।

कुन्ता मैदा वाटो लागि गैन

पुगी गइन नुवाली पाट ।

विसाइहाल्यो पाट धारुणी

पानीघाट सिमलैको रुख ।

तैरुख सुवाडुकी घोल

सुवाचणी छाउना खेलाउनी ।

सुवाचणी चारो खोयाउनी

कुन्ता मैदाले हेर्यो सुवाका राम

हमरी अपुती रैगै कोल

ती दुयै हुकुरी -हुकुरी सार रोइन ।

हिट वैना इन्द्रसन जानौ

इन्द्र के वर दिन्ना

प्रस्तुत गाथामा कुन्ती र मान्द्री दुवैको आत्मीय पीडा पानी घाटको सीमलको रुखमा सुवाचरीको आफ्ना वचेरा प्रतिको माया-मोह देख्यादुवै वहिनीले सल्लाह गरी पुत्रप्राप्तीको लागि इन्द्रा कहाा जाने सल्लाह कुराकानी गरेर भएको छ भन्ने बुझिन्छ । यसरी नै सम्वाद ,वादविवाह ,जस्ता विषय भएका गाथहरु भेटिन्छन् ।

यस्तै अर्को गाथामा सम्वाद :

कति रैण्या चामलकी पुजा लागन्छे । कति धान्नीका होम माता

सय रैण्या चामलकी पुजा लागन्छे । छत्तीस धान्नीको होम ,माता

कसा चामलकी पुजा लागन्छे । कसी गावणीको घीउ,माता

साला चामलकी पुजा लागन्छे । कैली कपिला गाईको घिउ,माता

उपर्युक्त गाथामा दुर्गा भगवतीमा पूजा गर्दा के के कुराको आवश्यकता पर्दछ, भन्ने कुराको जवाफमा सय रैण्या सालाधानका चामल, छत्तीस धान्नी काली वा कलैगाई को घ्यूले पूजा हवन गरिन्छ। यसरी सम्वादात्मक अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ।

४-३-३-२ लोकगाथामा गाली गलौच

हाम्रो समाजमा कसैले कसैमाथि अन्याय, अत्याचार गरेमा त्यसको बदला लिन नसके र देवी देवता मा घात वा गुनासो सुनाएपछि, त्यस्ता अन्यायी व्यक्तिलाई देवताले सताउने गर्छन्, त्यसपछि आफूले अन्यायलाई स्वीकार गरेर त्यस व्यक्तिबाट माफी माग्ने प्रकृया पनि चल्दै आएको छ :

आव खालइ मेगी चाना भुझासी दुध
तोइ खोयौलो को पराइको मूत

आफनी ठगुरानी थाइ जीया भणाउलो

तेरा अंग मेगी चन कुष्ठी फेडउलो ॥

उपर्युक्त गाथामा मेगी चन नामक व्यक्तिले गोपी जोशीको भैसी जर्बजस्ती लेगेको त्यसपछि, गोपी जोशी ले आएर गाली गलौच गरेको प्रसङ्गमा यो गाथा यहा को समाजमा चर्चित छ।

४-३-३-३ लोकगाथामा आशिर्वाद (आसिक)

कसैले कसैलाई राम्रो होस् भनि इच्छा व्यक्त गर्नु आशिर्वाद हो। आशिर्वाद कसैले आफूले मागेको चिज पाएमा दिने गर्छन्। यसलाई आसिक भनिन्छ। यस्तो आसिक ठूला वडा व्यक्तिले सानो लाई देवी-देवताले भक्तजनलाई वरदार वा आसिक हो। लोकगाथामा यस्तो आसिक हुन्छ। जस्तै :

अपुता दिन्नी माता पुतको वर

निरधनी दिन्नी माता धनको वर

निरअन्नी दिन्नी माता अन्नको वर

निरसी दिन्नी माता गोरसको वर

यहा माता भवानी प्रति श्रद्धाभाव पूर्वक पूजा आधाधना गरेमा भक्तजनलाई सन्तान, धन, अन्न र गोरसादिको आशिर्वाद दिन्छन् भन्ने कुरा उपर्युक्त गाथामा पाइन्छ।

४-३-३-४ लोकगाथामा दुःख

व्यक्ति वा अवतारी पुरुष ले अनेक प्रकारका दुःख संकट संग जुभ्नु पर्दछ, त्यो जुभाइमा विभिन्न प्रकारका बाधा व्यव धान आउछन् तिनलाई हटाउनको निम्ति लडाइ

काटमार नै दुःख हो विशेष गरेर लोकगाथहरुमा ऐतिहासिक पुरुष अवतारी पुरुष र परापूर्वकालका सामन्ती शोषकले भोग्न परेका दुःख का कुरा लोकगाथामापाइन्छन् । जस्तै खोच्यालेक पारीवाट ढिक भण्णु गाउ

कोइ तर्या चाख चिण्णा कोइ फुकी वाउ

पनेरुकी रानी सपनु भलो भै छ

पडुमली ढीक गाड त धाजा पणी गैछ

एइ ढीक गाड त मार पडी गैछ

प्रस्तुत गाथामा कालु चंद र वीका पनेरु बीच राज्य लेन देनको पहिले देखिनै खिचा तानि भैरहेको थियो । कालु चनले पनेरुको राज्यलाई आफ्नो कप्जामा लिन आफ्ना मित्रवाट सहयोग मागेर तयारी गरिरहेको वेला पनेरुकी श्रीमति सपना भए पछि दुवै पक्ष बीच लडाई काटेर वंशनास गरेको दुःखद घटना यस गाथा मा गाइएको छ । यस्तै दुःखपूर्ण गाथाको

उदाहरण

देश है जोगेलो आइछ ।कौरव वावा हमार

तिमीहामी जुवा पासा खेल्लौ ,तम वावा कै तिर खेल्ले हौ

मतिर खेल्ले दुवालीकी तिर ,पैली ढालिन ढाल्या जुवा

भरराख्यो भोली मेखला ,सोइ जिती कौखरवले लियौ

दोसरी ढालनी ढाल्यो जुवा भर राखी वभूति डवा

सोई जिती कौरवैले लिछ, तेसरी ढालनी ढाल्यो जुवा

भर राख्यो वागम्बर छाला सो जिती कौरवै ले लिछ,

यसरी उपर्युक्त गाथामा पनि कौरवहरुले पाण्डवलाई दुःख दिन र सताउने कपटी पासा खेलेर अनेक प्रकारले दुःख दिने र सताउने गरेका गाथा चक्रहरु हाम्रो समाजमा प्रचलित छन् ।

४-३-३-५ लोकगाथामा वादविवाद

वादविवाद आ-आफ्ना तर्कलाई वलियो बनाउने गरिन्छ । एउटालेभनेका तर्कलाई आफ्नो तर्कद्वारा कमजोर पार्ने र आफ्नो तर्क वलिया बनाउने काम गरिन्छ । यस्ता तर्क वितर्कहरु पनि देवी-देवता र व्यक्तिबीच पनि भएका लोकगाथाहरुमा पाइन्छन् । जस्तै :

तिन दुवै जोशी भाट,शिखर धुरा गया

शिला महाराजको पायो दरसन

र गोसाईं शिलिङ्ग मेरी साक भाक

ना रनो जोशीभाट तेरी साक भाक

जोली रावल चणालुलो

जोली भोक्कर गोसाइ तोइव चणाउलो

गङ्गोत्री शिवलिङ्ग मेरी साक भाक

नाइरनो जोशी भट तेरी साक भाक

उपर्युक्त गाथामा भगवान शंकरको दर्शन जोशी र भाटले पाए पछि दुवै पक्षवीच भएको वादविवाद देखिइएको छ । जोशी र भाटले रावल चेली ,जोला भोक्कर गङ्गोत्रीको जल चढाउने तर्क राखेर यहा वस्ने भनी अनुरोध गर्दछन् भने शिवलिङ्गले ती कुरालाई अस्वीकार गरी म यहा रहन्न भन्ने कुरा गरेको छ ।

४-३-३-६ लोकगाथामा अर्तिउपदेश

ठूलवाडा मानिस वा देवी देवताले भविष्यका पिंडी लाईसही वाटोमा हिड्न सत्कर्म गर्न ,परम्परा जोगाउन धर्म संस्कृतिको पालना गर्न भनि दिएको उपदेश नै अर्तिउपदेश हुन् । यस्ता अर्तिउपदेशहरु पनि लोकगाथामाविद्यमान छन् । जस्तै :

के वर मागन्छै चक्र्या वोरा

निर्धनीलाई धन दे केदार

अपुतालाई पुत दे केदार

अन्धालाई आखा दे केदार

निर्ययीलाई दया दे केदार

धर्मपालनको आसिक दे केदार

त्योवर भयो चक्र्यावोरा

उपर्युक्त गाथामा शिव प्रसन्न भई आफ्ना भक्तलाई के वर मागन्छु माग भन्ने वाणीपछि भक्त चक्र वोराले धन,अन्न ,सत्वुद्धि ,सत्कर्म र दया जस्ता आशिर्वाद वा अर्ति मागेको छ । भगवानले त्यो तिम्रो विचार पूरा हुनेछ भन्ने अर्ति दिएको छ ।

४-३-३-७ लोकगाथामा देवताको महत्व

हाम्रो आर्यसमाजमा परापूर्व कालदेखि देवी-देवता र राजा महाराजाहरुको महत्व र गुणगान गरिदै आएको छ । पिछिडिएको पहाडी दुर्गम जिल्ला कारणले पनि यहा पहिले देखि कुनै पनि विमार दुःख संकट आइपर्दा देवी-देवता को रुपमा मान्दै आएका धामी भक्तीहरुलाई सोधपुछ गर्ने त्यसपछि मात्र अन्य औषधी उपचार गर्ने परम्परा अद्यावधिक चल्दै आएकोले लोकगाथामा पनि देवी देवताको महत्व विशेषरुपमा गायको पाइन्छ । जस्तै :

कहा उवजी गया चन्द्र सुरीज ,पूर्व उवजी गया चन्द्र सुरिज

कहा उवजी गया इन गज हात्ती ,मलास उवजी गया इन गज हात्ती ।

कहा उवजी गया इन कैलु गाई ,कहा उवजी गइन नौ नदी गंगा

कहा उवजी गया वर पीपल ,कहा उवजी गैन चौसट्टीमाइ

मालीका उवजी गइन चौसट्टी माई ,कहा उवजी गया वेदुवा वामन

कासी मै उवजी गया वेदुवा वामन

उपर्युक्त गाथामा हिन्दुहरुले पवित्र मानेका रुख गाई देवता ब्राह्मण र वेद प्रतिको श्रद्धा भाव व्यक्त गरिएको छ । यसरी हाम्रो समाजमा देवी देवता प्रतिको भाव र देवी देवता प्रति गाथा पनि प्रसस्त मात्रामा प्रचलित छन् ।

४-३-३-८ लोकगाथामा स्थान परिचय

लोकगाथामा स्थान विषयवस्तु बनाएर पनि यसको प्रस्तुतिकरण गरिन्छ । कुनै पनि ठाउको ऐतिहासिक पौराणिक धार्मिक वा प्राकृतिक महत्व अनुसार स्थानको परिचय लोकगाथामा गरिएको पाइन्छ । जस्तै

अजुध्या जनमी गया राम ,जनक जनमी गैन सीता

डडेल्धुरा उवजी गइन उग्रतारा ,तेल्यालेक उवज्या भागेवर

गणेश धुरा उवजी गया गणेश ,रूपाल उवजी गया असीग्राम

उपर्युक्त गाथामा प्रत्येक स्थानमा अवतार वा प्रकट भएर त्यस ठाउको विशेष महत्व ता माथि प्रकास पारेर स्थानको परिचय गरिएको छ ।

लोकगाथामाप्रयोग हुने विभिन्न उपकरण शब्द शक्ति र यसको गाएन शन्दर्भ का आधारमा लोकगाथाको विश्लेषण गरिएको छ । लोकगाथाले प्रस्तुत गर्ने भाव वा अर्थ संगीत भाषा शैली विम्ब अलंकार शब्दशक्ति तथा लोकगाथामा परिचय भाला कुसरी लोकगाथामा आर्शिवाद गाली गलौच गाथा मार्फत गरिने दुःख को प्रकटी करण वाद वीवाद र अर्ति उपदेशको आधारमा लोकगाथालाई समेत राखेर त्यसभिन्न प्रयोग भएका शब्दको अर्थ समेत लाई केलाएर लोकगाथालाई विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यसरी हेर्दा लोकगाथामा जीवनका हरेक क्रियाकलापमा प्रयोग हुने देखिन्छ । वुढापाकाहरुले वढी प्रयोगमा ल्याउने वा मौखिक रुपमा अभिव्यक्त गर्ने यो विधाले वालवालीका महिलाहरुलाई समेत आनन्दीत पारेको पाइन्छ । सम्वाद वाद विवाद परिचय जस्ता लोकगाथहरु दुई व्यक्तिका विचमा भएका कुराकानीका आधारमा रहेका हुन्छन् भने आर्शिवाद दुःख अर्ति उपदेश जस्ता गाथाहरु एकल रुपले व्यक्त भएका हुन्छन् । तर खेल्दा भने सम्पूर्ण गाथाहरु सामुहीक रुपमा नै खेल्ने गरिन्छन् । जे होस् गाथा विषय वस्तु वा भाव रहन्छ । लय विधान यसको मुटुनै हो भन्न सकिन्छ । लोकगाथाहरु केही अन्तानुप्रयास युक्त हुन्छन् भने कुनैमा अनुप्रास को प्रयोग भएको हुदैन । छन्दको विचार गर्दा केही गाथहरुमा वार्षिक छन्द मीलेतापनि अधिकांश लोकगाथामा छन्दको कुनै ख्याल नगरी आफ्नै किसीमको ताल र लयमा गाउने गरिन्छन् । विभिन्न ऐतिहासिक घटना देवी देवताको उत्पत्ति पिसासहरुको उत्पत्ति सामन्तले गरेका कुकृति राजा रजौटाहरुले गरेका कार्यहरु नै यसका उत्पादीत विषय वस्तुहरु हुन भन्न सकिन्छ ।

पाचौ परिच्छेद उपसंहार

यस परिच्छेदमा प्रत्येक परिच्छेदको सारांश र छोटकरीमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५-१ सारांश

यस शोध पत्रको पहिलो परिच्छेदमा राखिएका सोध परिचय अन्तर्गत सोध शीर्षक शोधार्थी शोध प्रयोजन विषय परिचय समस्या कथन शोध कार्यको उद्देश्य पूर्व कार्यको समीक्षा सोध कार्यको औचित्य यसको सीमा सोध विधी र सोध पत्र को रूपरेखा आदि ले सोधको मुर्ततालाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै दोस्रो परिच्छेदमा डडेल्धुरा जिल्ला को सामान्य परिचय दिइएको छ । यस क्रममा डडेल्धुरा जिल्लाको नामाकरण ऐतिहासिक सन्दर्भ राजनैतिक विभाज भौगोलिक तथा प्राकृतिक परिचय सामाजिक परिचय शैक्षिक अवस्था धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरूमा उग्रतारा मन्दिर र भागेश्वर को परिचय दिइएको छ । यस्तै डडेल्धुरा जिल्ला का नदी खोला रंगुन खोला कल्याण खोला सकायल गाड ,डोटी घटाल गाड ,चौड गाड ,सीरोली गाड ,आलिताल महाभारत पर्वत गणेशको धुरा उद्योगकला लोक साहित्य विधाहरूमा लोकगीत लोककथा लोकगाथा गाउा खानेकथा उखान टुक्का र लोक नृत्यको सामान्य परिचय दिइएको छ । यहा को प्रचलित संस्कार हरुमा जातच कर्म षष्ठी पुजा नाम करण अन्नप्रासन चुडाकरण वर्त वन्धन विवाह र मृत्यु संस्कार रहेका छन् भने चाड पर्वहरूमा विसौं लोल्के गौरा पर्व ,हरीतालिका तीज ,दशै,तिहार माघेसक्रान्ति र शिवरात्री रहेका छन् । यहा वर्णन गरीए अनुसार नेपालको सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने डडेल्धुरा एउटा पहाडि जिल्ला हो । यस जिल्लाको पूर्वमा डोटी दक्षिणमा कञ्चनपुर र पश्चिम र उत्तर सीमानामा वैतडी जिल्ला रहेका छन् । यहा गणेश धुरामा गणेशको स्थापना महाभारतको क्षेत्रमा भागेश्वर जिल्ला सदमुकाम मा उग्रतारा सहस्त्रलिङ्ग वेताल डागेश्वरीका साथै आलिताल उच्च पहाडी श्रीडखला महाभारत र चुरे पर्वत का साथै जोगवुडाको भित्री मधेसले यस जिल्लालाई हराभरा र प्राकृतिक सम्पदाले भरीपूर्ण डडेल्धुरा रहेको छ भने कुरा थाहा हुन आउछ । यसै सोधपत्रको तेस्रो पत्रमा लोकगाथाको सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गरीएको छ । त्यसमा पनि लोकगाथाको परिचय परिभाषा ऐतिहासिक पक्ष यसको क्षेत्र र प्रयोग लोकगाथाके संरचना अन्तर्गत कथ्य भाषा चरण वा पाद लय र भाका छन्द आदिको परिचय दिइएको छ । लोकगाथाको प्रयोजन अन्तर्गत आनन्दको अनुभव अनुष्ठानको सम्पादन सम सामहीक लोकजीवन को अभिवक्त सामूहिक गाएनको प्रयोग र अन्तर्हृदयका कुराहरूलाई प्रस्फुटित गर्न इतिहास र संस्कृतिको संरक्षण सामाजिक प्राकृतिक धार्मिक महत्व रहेको छ । यस पक्षले लोकगाथाले विभिध पक्ष संग नजीकीने अवसर दिएको छ । यसै गरी लोकगाथालाई सहभागीताका आधारमा एकल र सामूहिक लय वा भाकाका आधारमा ठाडी भाका र थेगो प्रयोगको भाका विषय वस्तुको आधारमा सामाजिक विषयका गाथा ऐतिहासिक विषयका गाथा पौराणिक विषयकागाथा प्रेम सम्बन्धि गाथा भाषाको आधारमा विसुध स्थानीय भाषाका गाथा र अन्य तत्सम आगन्तुक शब्द प्रयोगका गाथा र रसको आधारमा श्रृङ्गार रस सम्बन्धी गाथा करुण रस सम्बन्धि गाथा सान्त रस सम्बन्धि गाथा वीर रस सम्बन्धि गाथा अदभुत रस सम्बन्धि गाथा गरी यसको वर्गीकरण गर्नुका साथै

सहज उपलब्धी मौखिक परम्परा अकृतिमता सामुहिक भाव भूमि उपदेशतात्मकता प्रतीकात्मकता लयात्मकता जस्ता विशेषता हरुको सामान्य परिचय दिइएको छ । लोकगाथा एक मनोरञ्जन पूर्ण मौखिक परम्पराको रूपमा लोकजीवनमा रहदै आएको मा विशेष पर्व वा अवसरमा गाइने लोक काव्य अन्तर्गत को ज्यादै महत्वपूर्ण विधा हो ।

प्रस्तुत सोध पत्रमा चौथो परिच्छेदमा डडेल्धुरा जिल्लामा प्रचलित लोकगाथाको वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ । यसको वर्गीकरण विषय वस्तुको आधारमा देवता प्रधान सामाजिक धर्म प्रधान ऐतिहासिक ,पौराणिक उपदेशात्मक र प्रस्तुतिकरण को आधारमा एकल र सामूहिक लोकगाथा गरी दुई भाग मा विभाजन गरिएको छ । त्यस्तै रसका आधारमा लोकगाथामा लोकगाथालाई श्रृङ्गारीक रसका गाथा वीर रसका गाथा करुण रसका गाथा अदभुत रसका गाथा र रौद्र रसका गाथा हास्य रसका गाथा विभत्स रसका गाथा सान्त रसका गाथा र भयानक रसका गाथा का साथै लय र भाकाका आधारमा लोकगाथालाई ठाडी भाकाका लोक गाथा र थेगो प्रयोगका लोकगाथा गरी यसको वर्गीकरण गरिएको छ । लोकगाथा विश्लेषण तत्व गतमा भावात्मकता ,लयात्मकता,भाषाशैली र अर्थगत विश्लेषणमा अभिधार्थ लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ रूपमा यसको विश्लेषण गरिएको छ । यसको विषय गत विश्लेषण गर्दा परिचय तथा भलाकुसारी आर्शिवाद गाली गलौच दुःख वाद विवाद महत्व स्थान परिचय गरी अलग अलग विश्लेषण गरिएको छ । यसबाट डोटेली समाजमा लोकगाथाको विषय र क्षेत्र विस्तृत रहेको छ भन्न सकिन्छ । लोकगाथामा विभिन्न किस्मका तत्व र शब्द शक्ति मा लक्ष्यार्थ व्यङ्ग्यार्थ भन्दा अभिधार्थ अधिक रहनु का साथै असंख्य विषयवस्तु रहेको पाइएको छ ।

५-२ निष्कर्ष

“गाथा” शब्दको अर्थ गाउनु वा आख्यानात्मक गीतलाई गाउनु भन्ने हुन्छ । गाथा शब्दमा लोक जोड्दा लोकगाथा शब्द बनेको छ । लोकका जनमानसमा पुस्तौ पुस्ता देखि मौखिक रूपमा हस्तान्तरित हुदै आएको एउटा रहस्यात्मक कथात्मकता रहेको साहित्यिक विधाको रूप लोकगाथा हो । कुनै पनि प्रवन्काव्य खण्डकाव्य वा महाकाव्यलाई गाथसंग तुलना गर्न सकिन्छ । गाथाशब्दको प्रयोग सर्वप्रथम ऋग्वेदमा भएको हो र पाश्चात्य साहित्यमा पनि यसको प्रभाव नरहेको होइन वहाका साहित्यिकोरहरु फोलक व्यालेड को नामले पुकार्छन । लोकगाथा परम्परा देखि लोकले मौखिक रूपमा गाउदैआएको विभिन्न कथात्मक विषय ऐतिहासिक ,पौराणिक ,सामाजिक ,देवी देवता मूलकतथा राष्ट्रिय गौरवका वीरचरित्रका महत्वपूर्ण घटनालाई श्रृङ्खला बद्ध तरिकाले वरवान गर्नुका संगसंगै नृत्य गरेर गाइने विधा लोकगाथा हो । लोकगाथा पूर्ण हुनका लागि सिलसिला बद्ध एकपंक्तिको सम्बन्ध अर्को पंक्तिसंग हुनुपर्छ । लोकगाथा डोटेली लोक समाजमा मौखिक परम्परामा एकपुस्ताबाट अर्को पुस्तामा ,एकव्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा हस्तान्तरित हुदै आएको मनोरञ्जनात्मक गीतीकथा हो । यो विभिन्न चाड,पर्व,जात्रा उत्सव आदि अनेकौ अवसरमा गाइने र खेल्ने गरिन्छ । परम्परागत डोटेली लोक साहित्य मध्येको सबैभन्दा लोकप्रिय विधाको रूपमा रहेको छ । यो मनोरञ्जनकालागि मात्र नभएर लोक जीवनलाई सामाजिक ,ऐतिहासिक, पौराणिक, धार्मिक, ज्ञान दिनुका साथै अर्ति उपदेश ज्ञान विज्ञानका सन्देशहरु समेत छर्लङ्ग वुझाउनुमा र परम्परागत चाडपर्वहरुलाई सम्पन्न गराउनमा यसको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

लोकगाथा गायन र खेल वा नृत्य दुवै हो । गायनका लागि एक व्यक्ति मात्रै भएपनि हुने र आकर्षक रूपमा जनमानसलाई प्रभावित पार्न र ज्ञान सन्देश प्रदान गर्न यसको गायनको लागि समूहको आवश्यकता पर्दछ । लोकगाथा खेल वा नृत्य हुनका लागि धेरै व्यक्ति, निश्चित स्थान, भाका, गीतेरु, पैतला आदिको आवश्यकता पर्ने भएकोले यसको प्रयोग विशेष चाडपर्व जीवन संस्कार तथा समारोहमा मात्र हुन्छ । लोकगाथा खेल धेरै व्यक्तिहरु एक आपसमा कुनै निश्चित स्थानमा उपस्थित भई गोल घेरामा उभिएर, एक अर्काको पादचालन वा स्वरमिलाएर विस्तारै वाषवाट दाया तिर घुम्दै खेलिने खेल हो । धेरै व्यक्तिहरु एकै घेरामा उभिएता पनि गायन प्रक्रिया भने दुई समूहमा विभक्त भई पालोपालो भएर गरिन्छ । पादचाल र स्वर ठ्याक्क मिलेको हुनुपर्छ । यो खेल पुरुष-पुरुष र महिला अलगगै मिलेको हुनुपर्छ । यो खेल पुरुष-पुरुष र महिला अलगगै खेल्ने गर्दछन् ।

लोकगाथाको प्रस्तुतिकरण एकल र सामूहिकरूपमा ठाडी भाका थेंगो प्रयोगको भाकामा गरिन्छ । एकलमा एक व्यक्तिले कुनै व्यक्तिको चरित्रको व्याख्यान गरेर लैजान्छ र श्रोताले सुनेर आनन्द प्राप्त गर्दछ भने सामूहिक खेलवाट कथाको ज्ञानका साथै स्वर, चालले मनोरञ्जन प्राप्त गर्दछन् । भाकाको प्रयोग भने ठाडी र थेंगो प्रयोग दुवै गर्न सकिन्छ ।

लोकगाथामा साहित्यिक तथा रसात्मक भावनाहरु रहेका हुन्छन् । निश्चित छन्दको आवश्यकता नपर्ने आफूले चाहेअनुसार को भाकामा गाउन मिल्ने भएकाले यसको रचना गर्न सजिलो हुने भएकाले सर्वसाधारणले पनि यस्ता गाथाको रचना सजिलै संग गर्न सक्छन् । गाथालाई रोचक तुल्याउन हरेक पंक्तिमा अन्त्यानुप्रसा मिलाउन सकेमा आकर्षक र श्रुतिमधुर बन्न पुग्छ । यी गीत हरूमा शुद्ध साहित्यिक रूपको अभाव रहेको हुन्छ । स्थानीय जन साधारणको भाषा हुने भएकाले यसमा बुझ्नकालागि भने त्यति अठेरो पर्दैन । विभिन्न विभिन्न विम्बर अलङ्कारको प्रयोग वढीमात्रामा भएको पाइन्छ । प्रकृतिको मानवीकरण र अदृश्यशक्ति संग तादात्म्यता गर्ने प्रक्रिया लोकगाथामा धेरै छ । अर्थगथ रूपमा हर्दा यसमा लक्ष्यार्थभन्दा अभिधार्थ र व्यङ्ग्यार्थको वढी प्रयोग भएको पाइनुका साथै श्लेष अर्थ पनि रहेको हुन्छ ।

लोकगाथाले विभिन्न विषयवस्तुलाई अगालेको हुन्छ । यसमा एक गीतले एउटै विषयवस्तु अंगाल्दछ । गीतले प्रस्तुत गर्ने विषयवस्तु कसैको छोटो हुन्छ भने कसैको वृहद् आकारको हुन्छ । एकै विषय वस्तुलाई साङ्गोपाङ्ग व्याख्यान गरिने भएकाले गाथाहरु मार्मिक र आकर्षक बनेका हुन्छन् । एउटा व्यक्ति विशेषको सामान्य घटनादेखि लिएर विविध ऐतिहासिक, पौराणिक, धार्मिक देवी-देवताका साथै ज्ञान विज्ञानका कुराहरुलाई लोकगाथाले आफ्नो विषय वस्तु बनाएको हुन्छ । यसमा स्थानीय व्यक्तिको चरित्र, प्राकृतिक, उपदेश, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, पौराणिक र राजनीतिक ज्ञान लोकगाथाका प्रतिपाद्य विषय हुन् । वृद्धापाका व्यक्तिहरुवाट बालबालिका, युवा-युवती, शिक्षित सबै व्यक्तिमा हस्तान्तरित भई सबैका हृदयमा समानरूपले वास गर्ने लोकगाथाको सर्वाधिक महत्त्व रहेको पाइन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- अधिकारी ,सूर्यमणि : पश्चिम नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण, काठमाण्डौ ,नेपाल एसियाली
वि.सं. २०४४ ।
- ओझा देवी प्रसाद : डोटी क्षेत्रको इतिहास तथा संस्कृति महेन्द्रनगर सु.प..सा.से.अ.स.
वि.सं. २०४९ ।
- कोइराला शम्भु प्रसाद : लोक साहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण ,वीराटनगर धरणिधर पुरस्कार
प्रतिष्ठान, वि.सं. २०५६
- गिरी जीवेन्द्रदेव : लोक साहित्यको अवलोकन ,काठमाण्डौ एकता प्रकाशन वि.सं. २०५७ ।
- गैरे ईश्वरी प्रसाद : लोक साहित्य तथा पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य दीक्षान्त
पुस्तक भण्डार वि.सं. २०६०
- चालिसे विजय : डोटेरी लोक संस्कृति र साहित्य, काठमाण्डौ, साभा प्रकाशन वि.सं. २०३९
- थापा धर्मराज र सुवेदी हंसपुरे : लोक साहित्यक विवेचना नेपाली काठमाण्डौ त्रि.वि.वि.के -
वि.सं. २०४९ ।
- थापा ,मोहन हिमांशु : साहित्य परिचय दो.सं.काठमाण्डौ साभा प्रकाशन वि.सं. २०४२ ।
- ने.रा.प्र.प्र. : नेपाली वृहत् शब्दकोश वि.सं. २०४९ ।
- पन्त देवकान्त : डोटेरी लोक साहित्य , काठमाण्डौ ,नेपाली तथा एसियाली अध्ययन
संस्थान वि.सं. २०५० ।
- पन्त देवकान्त : नेपाली तीजकथा धनगढी ,कैलाली ,पुस्तकालय वि.सं. २०५९ ।
- पाण्डेय गंगा दत्त : हमरी पुख्यौली तथा संस्कृति महेन्द्रनगर, साहित्य संगम (कञ्चनपुर)
वि.सं. २०६० ।
- पाण्डेय वासुदेव : सम्पदा नेपाल , राष्ट्रिय सम्पदा संरक्षण अभियान नेपाल ,काठमाण्डौ
वि.सं. २०६६ ।
- पनेरु खेमराज : डोटेरी लोक कविको जीजन दृष्टि ,डेउदा गीत को सन्दर्भमा ,समदर्शी
समाजसेवा ,डोटी वि.सं. २०५० ।
- पनेरु नेत्र प्रसाद : हाम्रो लोक अभियान समयदर्शी लोक समाज ,डोटी वि.सं. २०५० ।
- प्रभात जोशी पदमराज : गौरा पर्व एक परिचय धनगढी सुदूरपश्चिमाञ्चल संस्कृति प्रवर्द्धन
समिति, काठमाण्डौ प्रसंशा संरक्षण समूह वि.सं. २०५९ ।
- पराजुली ,ठाकुर प्रसाद : नेपाली साहित्यको परिक्रमा ,काठमाण्डौ नेपाल विद्या प्रकाशन
वि.सं. २०४९ ।
- बन्धु चुडामणि : नेपाली लोक साहित्य, काठमाण्डौ एकता बुक्स, वि.सं. २०५८ ।
- शर्मा ,मोहन प्रसाद र लुइटेल् खगेन्द्रप्रसाद : लोकवार्ता विज्ञान र लोक साहित्य काठमाण्डौ
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार वि.सं. २०६३

लोकगाथाको सङ्कलन

भलौलो

घाट पारी वरु पिपल लछि, राम हरि

पिपल फणकि गैछ, पात हो लछि, राम हरि

पूर्वकि व्याईगछ, रात हो लछि, राम हरि

पश्चिम दश घणि रात हो लछि, राम हरि

उत्तर छइ घणिरात हो लछि, राम हरि

दक्षिण चार घणिरात हो लछि, राम हरि

हरिद्वार विउज्या हरिज्यू लछि, राम हरि

देउ पर्याग विउज्या रगिनाथ लछि, राम हरि

गङ्गोत्तरी विउज्या जगन्नाथ लछि, राम हरि

पुस्कर पिउज्या केदारनाथ लछिराम हरि

काशी विउज्या जगन्नाथ लछि, राम हरि

शिखर विउज्या शिवलिङ्ग लछि, राम हरि

शिवकी पुजनी वेला भइछ, हो लछि, राम हरि

देउरो लिपनी वेला भै छ, हो लछिराम हरि

विउज विउज छोरी माटा वाली लछिराम हरि

१-भूमि माटो घउणि विटाल्यो हो लछि, राम हरी । घेउणी विटाल्यो माटो दोष आघी लछि, हरी राम हरी

साइ माटो भरनी वेला भैछ, हो लछि, राम हरी । विउज विउज चेती पानी वाली लछि, राम हरी

पनिया भरनी वेला भैछ, हो लछि, लछि, राम हरी । धारापानी मछोली विटाल्ये हो लछि, राम हरी

मछोली विग्रल्यो पानी दोष आघि लछि, राम हरी । फुल टिपनी वेला भइछ, हो लछिराम हरी

विउज विउज चेली हो फुलवारी लछि, राम हरी । फुल टिपनी वेला भइछ, हो लछि, राम हरी

माणि फुल भमरी विटाल्यो हो लछि, राम हरी । भमरी विटाल्यो फुल दोष आथि लछि, राम हरी

सोइ फुल शिव चणौला हो लछि, राम हरी । विउज विउज चेली दुवै वाली हो लछि, राम हरी

दुवो टिपनी वेला भै छ, हो लछि, राम हरी । थलि दुवो शिव वदुर्या विटालो हो लछि, राम हरी

वछुर्या विटाल्या दुवा दोष आथि लछि, राम हरी । सोइ दुवो शिव चणैलो हो लछि,
 राम हरी
 विउज विउज चेली पाती वाली लछि, राम हरी । पाती टिपनी वेला भइछ, लछि, राम
 हरी
 वोट पाती मुन्या विटाल्यो लछि, राम हरी । मुन्या विटाल्यो पाती दोष आथि लछि,
 राम हरी
 सोइ पाती शिव चणैला लछि, राम हरी । विउज विउज चेली गोठाली लछि, राम हरी
 गावणि दुनि वेला भैछ, लछि, राम हरी । गाई दुध वछुर्या विटाल्यो लछि, राम हरी
 वाहुर्या विटाल्यो दुध दोष आथि लछि, राम हरी । सोइ दुध शिव चणैला लछि, राम
 हरी

वेताल देवताको चैत

कहाा गोसाइको जरमन भैछ । कहाा अनैचित लाईछ ।
 मथुराममाथिको जरमन भैछ । शिखर अनैचित लाईछ।
 वीर है वीर वेताल लै ले । चलेर भल कियो ।
 उत्तम गंङ्गा भागीरथी । वेलीर वासो लियो ।
 तारे है त वीर वेतालै ले । चलेर भल कियो ।
 उत्तम गंङ्गा परसुराम । वेली वासो लियो ।
 शिखर धुरी वाइस खाम । वेली वासो लियो ।
 तारे है त वीर वीरतालै ले । चलेर भल कियो ।
 शिखर धुरी फल्याट डाली । वेली र वासो लियो ।
 भाटकी भटेनी सपान भइछ । कि गोसाइ शिखर धुरा आया ।

एक भाके

वामन सोदन लागि गया , कैसो सपनो तिमी भैछ ।
 वामनी विनती लाउनी , ओतिर पञ्चरत्न कलस ।
 उति पछा पञ्च वामन , उतिपछा काली कैलु गाई।
 विचैनी महात्मा बुढा , पछाडी अठसठ्ठी वीर ।
 ऐसी सपुनो तिन भैछ , एक हात निडला छडी ।
 कोखीमणो पुस्तक भाट , भाट वटौली लागि गया ।
 पौचीगया शिखरकी धुरी , भाट घोपटा पणी रोया ।

दोभाके

र गोसाइ ससलिङ्ग मेरी साक भाक , नै रनो भाट तमरी साक भाक ।
 जोला निसान गोसाइ तोइव चणौलो , जोला भोक्कर गोसाइ तोइव चणौलो ।
 र गोसाइ ससलिङ्ग मेरीसाक भाक , नै रनोभाट तमरी साक भाक ।
 जोली रावल चेली तोइव चणौलो , सुनका पतिया गोसाइ तोइव चणौलो ।

र गोसाइ ससलिङ्ग मेरी साक भाक , नैरनो भाट तमरी साक भाक ।
 सुनका टडलाले गोसाइ तिलक पैरोलो , नर पंडपोटलाले गात छाउलो ।
 र गोसाइ ससलिङ्ग मेरी साक भाक , नै रनो भाट तेरी साक भाक ।
 काली कैलु गाइको गवदान अल्लो , शिरखण्ड चन्दन गात पैराउलो ।
 वाइस खामकी मणिया रोकाउलो , नौ नौ हारकी वीणि वजाउलो ।
 र गोसाइ ससलिङ्ग मेरी साक भाक , नै रनो भाट तमरी साक भाक ।
 दुध चामल घिया भाग लगाउलो , मन मन जौ तिल अगेरी होमाउलो ।
 हुकुम गुकल गोसाइ धूप खणाउलो , चुर कपुरकी वत्ती जलाउलो ।
 र गोसाइ ससलिङ्ग मेरी साक भाक , नै रनो भाट तमरी साक भाक ।
 भोट मधेशकी सीस चणाउलो , डोटी कुमाउकी सीस चणउलो ।
 र गोसाइ ससलिङ्गमेरी साक भाक , नै रनो भाट तमरी साक भाक
 चमडा सैनकी गुठी चणैलो , गङ्गोत्री जल गोसाइ गात नयाउलो ।
 र गोसाइ ससलिङ्ग मेरी साक भाक , अव रयौ भाटौ तमरी साक भाक ।

धमारी

कहा गोसाइको वैसेक , कहा गोसाइको स्थान
 ससलिङ्ग तोइ घ्याऊ , टिटाली गोसाइको स्थान
 कैतिर वैठे सिहासन , कैतिर भरियो भराण
 क्याछ गोसाइका मण्डप , क्या छ गोसाइको स्थान
 सुन गोसाइका मण्डप , चादी गोसाइका स्थान
 ससलिङ्ग तोइ घ्याऊ , को छ गोसाइको धामी
 को छ गोसाइको परजा , को छ गोसाइको हित
 डुडली वसानी परजा , पनेरु गोसाइको हित
 भट्ट गोसाइको भलादमि , ससलिङ्ग तोइ घ्याऊ
 सेवा पुरी भइछ गोसाइ , माथ वाउली पाऊ
 वर देहो वर देहो केदार , कैसी वर दिन्छ केदार
 निर्धनीलाई आखा दे केदार , अपुतालाई पुत दे केदार
 अन्धालाई आखा दे केदार , कोणिनलाई काया दे केदार
 वमनेउणा वेद दे केदार , ससलिङ्ग तोइ घ्याऊ ॥

ठाडी भाका

चणी मैरु वस चणी मैना , कुनता मैदा दुवै साक वैना
 कुन्ता वोलन लागि गेन , हिट वैना पानीघाट जानौ
 मैदा वोलन लागि गैन , हमरात पानी छैन छ
 वासी पानी थोरो वाच्छीदिय , र्याको पालडी सोणी पोख
 कोखी मणि रुपा धारुली , हातसमाइ नेत सिरुउणी

कुन्ता मैदा वाटो लागि गैन ,पुगी गैन नुवाली पाट
 विसाइहाल्यो पाट धारुली ,पानीघाट सिमलैका रुख
 सुवाचणी छाउन खेलाउनी ,सुवा चणी चारो खोयाउनी
 हेरी हाल्यो सुवाइका राम तै चणी ततनी क्या माया
 हमरी अपुती रै गै कोल , ती दुयै हुकुरी-हुकुरी सार रोइन
 हिट वैना इन्द्रासन जानौ ,इन्द्र केइ वर दिन्ना
 इन्द्र पुत वर दिन्ना , हिट वैना इन्द्रासन जानौ
 हमरो छ अपुरो सामल ,हमरी तमैली लुकुणी
 कुन्ताले चामल कुढाइछ , होइगइछ सिउतीको विया
 कुन्ताले लाणु वढाइछ , होइगया आरु आटीली
 कुन्ताले तिलक पैराछ । होइगइछ चन्द्र सुरिज
 कुन्ता इन्द्रसन गैन , पुगी गैन इन्द्रेकी घरी
 इन्द्रर छर खरनती भइन , इन्द्रर वोलन लागि ग्यान
 तुम वैना क्यौ काम आइछौ ,कुन्ता वोलन लागि गैन
 हम आया तमरी सेवा , इन्द्रर वोलन लाग्या
 मेरो सेवा तमरा पुत हैन , मेरी सेवा वडी छ कठीन
 भण गोसाई सेवाको वयान , हलेटीको गोट्योलैन खानो
 आसियाको काट्यो लैन खानो , मिदुरीको गोट्योलैन खानो
 सुपुलीको फट्क्योलैन खानो , ओखलीको कुट्योलैन खानो
 ताउली पाक्यो लैन खानो , अगनीको पाक्योलैन खानो
 न्वालीको पानीलैन खानो , साल पातलीलैन खानो
 को लालो ओला पातली , को अर ढुङ्गरी पाथरी
 को अरलो लोकणा सोतरी , सुणीहाल्यो सेवाको वयान
 कुन्ता दोवरा खडा होइव गइन , नाइ धोइ जमुना थली गैन
 कुन्ताले सत्य पुरार्यो , वन कण्ठी पडीगै हकार
 वन कण्ठी सुगर बोलाये ,तै हता खेत खणाईछ
 वनकण्ठी पडी कै हकार , वन कण्ठी वानर बोलयो
 तिनहता खेत छनाइछ , वनकण्ठी हकार
 वन कण्ठी जडिया बोलाये , तै हता पाडो हणाईछ
 वन कण्ठी पडीगै हकार , वन कण्ठी मुसो बोलाइछ
 जान मुसी धानको विउकी , काा होलो धानको विउ
 लंका छ धानेको विउ , मुसी बटोली लागि गैछ
 तंरीगया समुद्रपार , ल्यै हालयो धानको विउ
 भुदि पिटी मुसीको खाइछ , खोसेले कुन्ताका हात
 कुन्ता बोलन लागि गैन , हरि दैवो हरि हो नाराईन

कुन्ताले सत्य पुकार्यो , वाजी छाती दुध फुटी गै छ
 भाई कुन्ता सत्यकी रानी , दुधले खोसेलो भर्यो
 आसचाल नडसालो लोइछ , विचमै लाई हाल्या आम
 नडसालो हुमरेली आइछ , नडसालो दोपाते भै छ
 आमडाली दोपाते भै छ , कुन्ताले सत्य पुकार्यो
 नडसालो भरज्वान होइजाउ , आमडाली भरज्वान होइवजाउ
 माइकुन्ता सत्यकी रानी , आमडाली भरज्वान भैछ
 नडसालो भरज्वान भैछ , आमडाली हागो पुटि गैछ
 नडसालो सिरउले भै छ , वनकण्ठी पणीगै हकार
 वनकण्ठी पणीगै हकार , वन कण्ठी सरप वोलायो
 तिन हताा मुठा वदाया , वनकण्ठी पणीगै हकार
 कनकण्ठी वनास आया , तिनहताा धान मणाया
 वनकण्ठी पणीगै हकार , वनकण्ठी किरमुला आया
 तिन हताा चामल केरेछ , लाई हाली ओली पातली
 भरीहाली वस घणुली , कुन्ताले सतय पुकार्यो
 सत्यले भोजन पकाईछ , सयऋषि निम्ता दिछ
 कुन्ताले भण्डरा लाईछ , वनकुण्ठी हकार
 वनकुण्ठी सुवा वोलाइछ , तिन हताा आम टिपाइछ
 आम टिपी भण्डार राख्यो , वैनी भान्जा निम्तालु वस्या
 आलचाल वडा गणा यी वस्या , सय ऋषि निम्तेलु वस्या
 ऋषिकी ज्यूनार भैछ , ऋषि वोलन लागि गया
 भण कुन्ता मिति मी क्या मागन्छ्यौ , कुन्ता वोलन लागि गैन
 हमरी अपुती रै गै कोल , सय ऋषि इन्द्रासन गया
 इन्द्र वोलन लाग्या , साथै गंधारी लै गैन
 इन्द्रर वोलन लाग्या , कुन्ताले भण्डार लाईछ
 सय ऋषि निम्तालु रखाईछ , माइकुन्ता पुत मागन्छे
 तेरी वुढी सयपुत लैजा , अव गोसाइ नाउ सारी पाउ
 सवैको कौन नाउ , सयपुत गान्धारी ल्याइन
 कुन्ता इन्द्रासन गैन , इन्द्रासन खणी भैन
 इन्द्रर वोलन लागि गया , अझ वुढी क्याउ काम आइछ
 कुन्ता वोलन लागि गैन , गोसाइ चाकरी पूरा
 दिय वसाई पुतैको वर , इन्द्र वोलन लागि गया
 सयपुत अइतिर माग्यो , अझ मागन्छैय पुतैको वर
 यो वुढी लोप लोपानि , तै वुणी सिकणी सोतार
 तै वुणी कुकुर धोया , तै वुणी लात्ती लोटाया

कुन्ता वोलन लागि गैन , इसो गोसाइ भया हमारो
 तसो गोसाइ तमरो विचार , सय पुत गान्धारी लै गै
 हम गोसाइ कुकुर धोपना , दिय गोसाइ पुतैको वर
 लैजा वुढी पाचै पुत ,सय पुत गान्धारी लै गै
 सयभाइ वोदी खेलन्ना ,मेरा पाचै वोदी वोकन्ना
 सय भाइलु धनुष खेलन्ना , मेरा पाचै तिर वोकन्ना
 तेरा वुदि पाचै जिताउलो , लै जा वुदी पाचै पुत
 अव गोसाइ नाम सारी पाऊ , जेठाको युधिष्ठिर नाउ
 तिन हुन्ना सत्यैका पुत , तिन पाइक गााधी पाउन्ना
 उति कान्छा भिमसेन नाउ , तिन हुन्ना वायू का पुत
 तिन पाइक गदा पैरन्ना , उति कान्छा अर्जुन नाउ
 तिन हन्ना इन्द्रैका पुत , तिन पाइक धनुस पैरन्ना
 उति कान्छा खणेश्वर नाउ , तिन हुन्ना ब्राह्मणका पुत
 तीन पाइक पात्रो पैराउ , होइजान्ना वडा जोतिष
 उति कान्छा नहकुल नाउ , ति हुन्ना अगनीका नाउ
 होइ जान्ना गाईका ग्वाला , होइजालो वासुलीको सीप
 तेरा वुदी पाचै जिताउलो , कुन्ता वटोली लागि गैन
 पुगी गैन हस्तिनापुर कोट ,भोल विथैगइछ रात
 पाण्डु जमुना थली गया , कौरव जमुना थली गया
 आइगैछ दुतायाको त्यारो , कौरव ले गिर वनाइछ
 पाण्डव गीर खेल्न गया ,सय भाइ खेलाई लै नसकी
 भिमले लाइहाली लात ,तिनले खेली हाली गीर
 सय भाइले धनुष समाइछ , सय भाइले समाइन सक्यो
 पाण्डवले कलडी सीकारी , कौरवले साडे सिकार्यो
 ति दुवै जमुना थली गया , ति दुवै भइ धुली रम्म
 धुली रम्म रात दीन भइछ , पछा कुन्ता वोलन लागि गैन
 गाई पीनलाई खोयाउ घिरु , हारेइजन पोथा कलडी
 गान्धारी वोलन लागि गैन , हारेइजन साढेवन
 कुन्ता वोलन लागि गैन , मेरी पोथा भोकभोकानी
 मेरी छाती दुध फुटीजाउ ,माइ कुन्ता सत्यकी रानी
 वाभी छाती दुध फुटिगैछ , दुधै की खाली भराइछ
 तै खाली कलडीले पीछ ,गै वाजी रीस रीसानो
 तै धुली कलडी ले जीत्यो , धुली रम्म जुलोमोणि उणी
 जुवामैरी कौरवले देख्यो , कौरव वोलन लाग्या
 उठ भाइलु मौरी विन्न जाऊ , सय भाइलु मौरी विन्न गया

सय भाइले सय ठाणा कट्यो । सयकी वानर धोणी भै छ
जैसा भदौ पाक्या आम , तसरी भया भणन्ना
मौरी वीनाइ लैनसक्यो ,सय भाइलु पलेटी घर आया
कौरव वोल लाग्या , पाण्डव भाइलु हामरा
उठ भाइलु मौरी विलजाऊ ,पाण्डव वोलन लाग्या
तिन हुन इन्द्रकी मौरी , तिनरी लगैन जाउ
दुर्योधन वोलन लाग्या , इन्द्रकी हम घोडी जिउला
हिटभाइलु मौरी विल जाउ , पाण्डव मौरी विल गया
सात साउने पारो भराइछ , एक लीयो भदौरे पारो
पाण्डव मौरी वील गया , तलिम औठी टिका लाइछ
पुरमीया गाजो वुराईछ , भीमसेन मौरी वील लाग्या
जती खानु भिमले खाइछ , छीटिकी पोखरी वढीछ
भीमलाई पाप लागि गैछ , भीम थीर थी फेन्ग्या
मौरी इन्द्रासन गैन ,इन्द्रद्वार खडी भैन
इन्द्र वोल लाग्या , तम मौरी क्यै काम आया
मौरी वोलन लागि गैन , मेरी खपडी धाणी खाइछ
तरी धाण कैले खाइछ , मेरी धाण कौरव ले खाइछ
लैजा मौरी सातै जना दुत , लैजा मौरी दुर्योधन
दुर्योधन नेल पैराया , सिउनेलै इन्द्रासन लैया
मौरी पलेटी घर आइन , वाहसवर्ष नेलै माथी रैया
भागारानी धुणु धणु रोइन , युधिष्ठिर गोसी हामरा
आइगैइछ दुतीयाको त्यारो , दुर्योधन नेलमाथी रैया
कै पैराउ विएको पिठायो , फूली गै छ हजारि फुल
दुर्योधन का नेल फुकाइदिय , पाण्डव इन्द्रा सन गया
इन्द्रासन खडा भ्यान , इन्द्र वोलन लाग्या
पाण्डव क्याउ काम आया , पाण्डव वोलन लाग्या
भागारानी धुणुधुणु रोइन , दुर्योधन नेल फुकाइ दिय
दुर्योधन का नेल फुकाया , लै गया हस्तिनापुरी
दुर्योधन पैरायो पिएलो पिठायो , पैरायो हजारि माला
पैरायो हरियाउणो दुवो , आईगइछ दुत्याको त्यारो
पाण्डव तियार खेलन ग्यान , कौरव तियार खेलन ग्यान
कौरव वोलन लाग्या , पाण्डव भैया हमार
आस भाइलु जुवा पासा खेलौ , पाण्डव वोलन लाग्या
हम भाइलु जुवा पास खेल्लान ,तमलै भाइलु इसो काम नगर

चाचरी

भगीरथ दादा मेरो पणिगयो लंकाको होरो ,तै होरा कसरी टारु । हाई तै होरा
कसरी टारु

अजदान गजदान अरु दान अर , वोडिदिया लंका तरन ।हाई तै होरा कसरी टारु
अजदान अरवैन गजदान अर , नाइटर्यो कमृको रेखी । ,, ,,
भूमिदान अर्यादादा भूमिदान अर्या ,तोडी दियो लंका तरन । २
भाविनिले हाली दियो लंकाको होरा , नाइ टुट्यो लंका तरन । २
सुन दान अर वैना चादी दान अर , तोडी दिउलो लंका तरन । २
वाह्वर्ष दादा मेरा जपतप अर्लो , तोडी दियो लंका तरन । २
कर्ममा वैना लंकाको देश , छुटिजान्छ अजुध्याकोट । २
नै वावा जातैको धर्म रनो , नाईरनो सीताको सत ।२
कै समजी दादा मेरा दिन काटुलो , कै समजी काटुलो रात । २
राम सम्भ्री वैना दिशेणी काट्या , रोइ रोइ काट्या भलरात । २
रामैकी कचहरी नै लाख तारा , उपर वजन्ना धाई ।२
राम लक्षेमन भरत सत्रुधन , यी हुन चारैभाई । २
राम लक्षेमन एडुली चल्या , सिउदार लेखी हाल्यो । २
राम लक्षेमन घरवर आया , वउदार पणी गैछ डीठ । २
राम ज्यू वोल्या भाइलु लक्षेमन , वाउदार पणीहाल अंक ।२
एकपाउ वाहिर एकपाउ भितर , सिमीदार पाणी हालयो अंक ।२
रामज्यू राजा दादा हमारा , सुनीहाल सकैकी वात । २
राम लक्षेमन वन वास दिइछ , भरत चर्तुयको लाग्यो । २
दशरथ वावाकी कमाइ लागि , हिटदादा वनवासै जानाउ । २
राम लक्षेमन वनवास चल्या , सीता रानी पछा पछा लागिन ।२
जन चल सीतारानी हमरा साथ , मरी जाला भोकपीयास । २
जो मेरा रामैकी ज्यूनार होली , सोइ खानो मइलै खउलो ।२
राम लक्षेमन भुइमा सुतन्ना , तम सीता कसरी सेल्यौ । २
खीर खीरोणी खाएकी सीता , वन फल कसरी खाल्यौ । २
सुनहर पलड सुतेकी सीता ,वनभूमि कसरी सेल्यौ । २
जसरी सुतन्ना रामज्यू मेरा , सोइ हेरी सिउलो मैले । २
रामैको चल्यो कुञ्जर हात्ती , सीताकी अलमणा डोली । २
राम लक्षेमन वनवास चल्या , अजुध्या लागिगै पछा । २
जनचल जनचल अजुध्यामाता , त्वई माता फुल भराउलो । २
राम लक्षेमन वनवास चल्या , पुगिगया चित्रकुट । २
लंका है जो ग्वालो आईछ , को घर राम राजाइको ।२
अगनी वेसरो घोड मुखे पाटी , सोइघर राम राजाइको । २
राम लक्षेमन डोली चल्या , आगनी जोगेलो आइछ । २

जोगी जोग्याले ध्वनी रमाइछ , जोगी जोग्याले अलग सुणाईछ । २
सुन्यु पाईकी खिचडी बनाईछ , छोणजोगी उतपसिया भिक्षा । २
सीताईका हातकी मै भिच्यालो , कि हेर्न सीताको सत । २
वनमै वसदा वनफ खादा , क्याकी दिउ तम जोगी भिच्या । २
भापाभोली वाहुली समाई , लै गयो चौगंका पार । २
म तेरी चेली ता मेरो वुवा , जन लैजा चौ गंगा पार । २
ता मेरी चेली म तेरो वुवा , चारदिन माईत खेलाउलो । २
खानीका दादा कुखानी लाग्या , हिटदादा घरपर्कि जाउ । २
राम लक्ष्मन घर पर्कि आया , चित्रकुट कुटीमाईत सीता नाई । २
क्या सीता सर्पले डस्यो , कि खायो वाघ भालु ले । २
वन भरी खोज्यो कार्य लैन पायो , रामज्यू धणुधुणु रोया । २
वनमै वस्ने वनदेवी भाई सीता रानीलाई को टिपी लैग्यो । २
हनुमानत लाई भेज्यो सीताकी खोज , हनुमन पुगिगया लंकाका राज । २
रामैको दूत हनुमन आईछ , लाईदियो पुच्छर आग । २
पुच्छरका आगले लंका जलाई , हनुमन समुद्रपार । २
माता सीताले औठी दिइछ , दिहाल्यो रामैका पाउ । २
हनुमन वीरले लाई हाल्यो पत्ता , आई पड्यो रामैका पाउ । २
सीतामाता छन् लंकाका गड , गरिहाल्यो रावण काल । २
रावण मारी विभिषण राजा , सीतारानी अजुध्या कोट । २

दोभाका

जौ खेत ज्वातो जमाली खेत साउ , हिट भाइलु मालीका जुवारन जाउ ।
मालीका दुवार देवी केउ वर दिन्नी , अपुता दिन्नी माता पुतको वरो ।
निरधनी दिन्नी माता धन को वर , निरअन्नी दिन्नी माता अन्नको वर ।
निरसी दिन्नी माता गोरसको वर , अवजसी दिन्नी जसैको वर ।
वामनेला दिन्नी माता वेदको वर ।

दुस्को

हाई कस परवकी जौ मालीका , हाई सौन्या पन्यौ कि जौ मालिका
हाई तमवडी छौ हो मालीका देवी , हाई तमरी नमुना छ मालीका देवी
हाई अपुता दिन्नी मालीका देवी , हाई पुतको वरो मालीका देवी
हाई तम वणी छौ हो मालीका देवी , हाई तमरी नमुना छ मालीका देवी
हाई जाण्यो नजाण्योको मालीका देवी , हाई भुल्यो विसरेको मालीका देवी
हाई सेवा माणिदिया मालीका देवी , हाई वणी छौ हो मालीका देवी

दोभाका :

अजैमेरु भुपति राजा पुछन लाग्या वात माता पुछन लाग्या वात
कवेर होली श्याम भुत्याल कव दुर्गाकी जात माता कव दुर्गाकी जात
असौज महिना सुकिली चर्तुदशी होली दुर्गा की जात माता कव दुर्गा की जात
कोरे होलो देको पुजारो कोरे होलो हित कोरे माता दुर्गा कव दुर्गा की जात
दत्त विचारी भट्ट पुजारी वोरो होलो हित वोरो माता कव दुर्गा की जात
कोरे टिपलो फुल रे पाती कोरे रुजालो पुजा कोरे माता कव दुर्गा की जात
रौत टिपलो फुल रे पाती मेल्लाई रुजालो पुजा मेल्लाइ माता कव हो दुर्गा की जात
कोरे लिपलो कोरे घसलो कोरे भरालो पानी कोरे भरलो माता कव दुर्गा की जात
देउकी लिपली देउकी घसली देउको भरलो पानी देउको माता कव दुर्गा की जात
कती रैण्या चामलकी पुजा लागन्छे कती धान्नीको हुम कती माता कव दुर्गा की जात
सय रैण्या चामलकी पुजा लागन्छे छत्तीस धान्नी हुम । छत्तिस माता कव दुर्गा की जात
कसा चामलकी पुजा लागन्छे कसी गावणी को घिउ । कसी माता कव दुर्गा की जात
साला चामलकी पुजा लागन्छे कैली कपिला गावणिको घिउ । कैली कव दुर्गा की जात
कत्तिक वैठ्या हुम रे जव कत्तिक वैठ्या पुजा । कत्तिक माता कव दुर्गा की जात